

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Toshkent Moliya instituti

Islomov A.

Egamov E.

**ZAMONAVIY IQTISODIY
TA'LIMOTLAR**
(ma'ruzalar matni)

Toshkent – 2009

Islomov A., Egamov E. Zamonaviy iqtisodiy ta'limotlar. Ma'ruzalar matni. -T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009, 111 bet.

Mazkur ma'ruzalar matni kadrlar tayyorlash milliy dasturi, oliy o'quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash davlat andozasi talablarini hisobga olgan holda "Zamonaviy iqtisodiy ta'limotlar" fani dasturi asosida tayyorlandi. Har bir mavzu bir-biri bilan mantiqan bog'langan bo'lib, turli davrlarda yashab ijod qilgan olim va mutafakkirlarning iqtisodiy fikrlar sohasidagi tarixiy merosi va g'oyaviy boyliklarini o'rganishga qaratilgan. Iqtisodiy fanda oldin amal qilib kelgan va hozir amal qilayotgan alohida mak-tab va yo'nalishlarning kontseptsiya va nazariyalari, ularning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ularni o'rganish iqtisodiy bilimlarni mustahkamlashga va chuqurlashtirishga, mamlakatimizda va jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisalarni mustaqil tahlil qilishga va to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi.

Ma'ruzalar matni barcha yo'nalishdagi bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

Mazkur qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy kengashning 2006 yil 22 iyuldagi 8-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: i.f.d, prof. Shodmonov Sh.
i.f. n., dots. Jo'raev T.

©"IQTISOD-MOLIYA", 2009

1 – mavzu. Marjinalizm va yangi klassik vaziyat

R E J A :

1. Marjinalizm va me'yorli foydalilik nazariyasi.
2. Buyumni taqsimlash, ayirboshlash va buyumning ijtimoiy me'yorli foydaliligi.
3. A.Marshall va yangi klassik vaziyat.
4. Talab va taklif muvozanati va vaqt omili.

1. Marjinalizm va me'yorli foydalilik nazariyasi

XIX asrning 70-yillariga kelib klassik siyosiy iqtisod o'rniga iqtisodiy fanda yangi sub'ektiv yo'nalish kelib chiqdi. Iqtisodiy fan taraqqiyotida katta o'zgarish yuz berdi. O'sha davrda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishga yangicha sub'ektiv yondashuv asosini solgan (bir-biridan mustaqil holda) uch iqtisodchining asarlari birdaniga vujudga keldi. Ular ingliz **Stenli Jevons (1835-1882)**, avstriyalik **Karl Menger (1840-1921)**, asosan Shvey-tsariyada yashagan frantsuz **Leon Valras (1834-1910)**. Ularning tahlili asosida ne'matlarni ishlab chiqarish jarayoni (taklif) emas, balki talabning shakllanishi, tovar va xizmatlarning foydaliligi tadqiqoti yotadi. Sub'ektiv yo'nalish vakillarining tadqiqotidagi asosiy dastak – bu me'yorli (marginal) tahlil bo'lib, mazkur maktabning nomi ham (marjinalizm) shundan kelib chiqqan. F.Vizer, E.Bem-Baverk, A.Marshall, K.Viksell va ko'plab boshqa atoqli iqtisodchilar marjinalizm metodologiyasidan foydalandilar va uni rivojlantiradilar. Me'yorli tahlil hanuzgacha iqtisodiy fanda keng qo'llanib kelinmoqda.

Metodologiya. Marjinalizm nazariyasiga iqtisodiy jarayonlarni sub'ektiv – psixologik metod asosida tahlil qilish xosdir. Iqtisodiy hodisa va jarayonlar kishilarning psixologiyasi, sub'ektiv talqinga asoslanib tushuntirilib beriladi. Masalan, klassiklar bo'yicha, tovar qiymati kishilarning ongi va xohishiga bog'liq bo'lmagan ob'ektiv miqdor hisoblansa, marjinalistlar bo'yicha, qiymat sub'ektiv talqin, istak, hissiyot bilan aniq-lanadi. Marjinalizmning asosiy kategoriyalari: me'yorli foydalilik, me'yorli unumdorlik, me'yorli xarajatlar va boshqalar. Bu nazariya ishlab chiqarish xarajatlarini, talab, taklif, narx va boshqalarni sub'ektiv baho berish asosida tushuntiradi.

Bozor xo'jaligida ishlab chiqaruvchi tovar ishlab chiqarishda turli resurslardan har birining me'yorli foydaliligiga baho bergan holda eng

keraklisini tanlaydi. Iste'molchi o'zining chek-langani daromadlarini ehtiyojlarni ko'proq qondiradigan qilib tovarlarni sotib olishga taqsimlaydi. Demak, marjinalizm naza-riyasi markazida o'z foydasini maksimallashtirishga intiluvchi firma (ishlab chiqaruvchi) va xarid qilingan ne'matlardan mak-simal foydalilik olishga intiluvchi alohida iste'molchi turadi.

Me'yorli foydalilik nazariyasi va buyumning sub'ektiv qim-mati. Asosiy e'tibor ishlab chiqarish va taklifni o'rganishga qaratilgan klassik iqtisodiy nazariyadan farqli o'laroq, mar-jinalistlar, eng avvalo, iste'mol va talabni tahlil qildilar. Shu bois, ular iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishni kishi-larning ehtiyojini o'rganishdan, buyumning foydalilik mezonini qidirishdan boshladilar. Buyumning qimmatini aniqlashda mar-jinalistlar klassiklarga nisbatan butunlay boshqacha yondash-dilar. Agar klassiklar tovar qiymatini (qimmatini) uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar bilan aniqlagan bo'lsalar, mar-jinalistlar tovar qimmati asosida ikki omil – foydalilik va buyumlarning kamyoblighi yotadi deb hisobladilar. Bu bilan A.Smitning buyumning qiymatini (qimmatini) foydalilik bilan aniqlash mumkin emas, negaki hayotda eng foydali bo'lgan havo va suvning qiymati yo'q, degan «Smitcha ziddiyat»ga barham berildi. «Hech bir narsa suvdan ko'ra foydali emas, – deb yozadi A.Smit, – lekin unga u – bu narsani sotib olish amri mahol... Brilliant esa, aksincha, uni bevosita foydalanish nuqtai nazardan nihoyatda qimmati kam, ammo unga juda katta miqdordagi boshqa tovarlarni olish mumkin». Marjinalistlarning aytishicha, haqiqatan ham, havo yoki suvning umumiy foydaliligi brilliantning umumiy foydaliligidan tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada ko'p. Lekin havo va suvga qaraganda qimmatli toshlar ancha kamyob. Shuning uchun uning qimmati ancha yuqori. «Qimmat, – deb yozadi E.Bem-Baverk, - narsalarning aynan cheklangan miqdorda bo'lishini taqozo etadi, qimmatning yo'qligi esa, ularning mo'l-ko'lligini taqozo etadi». Qimmat esa buyumning umumiy foydaliligi bilan emas, balki «oxirgi birlik» foydaliligi bilan aniqlanadi.

Foydalilikka asoslangan bu nazariyaning boshlang'ich nuqtasi – ehtiyojlarning to'yinish qonuni (Gossenning birinchi qonuni)ni bildiradi: inson ehtiyojining to'yinish darajasi oshib borishi bilan iste'moldan bo'lgan qoniqish pasayib boradi yoki iste'mol qilinadigan tovar miqdori ko'payib borishi bilan uning foy-daliligi kamayib boradi. Shunga muvofiq iste'mol qilinadigan mazkur buyumning oxirgi qismining iste'mol uchun bo'lgan foy-daliligi boshqa qismlariga nasbatan ancha

past. Buyumning oxirgi qismining foydaliligi – bu *me'yorli* foydalilikdir. Aynan u, marjinalistlarning fikriga ko'ra, tovar qiymati shakllanishi-ning asosini tashkil etuvchi ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar xatti-harakatini tartibga solib turuvchi kuch hisoblanadi. E.Bem-Baverkning yozishicha: «Me'yorli foydalilik g'oyasi – bu iqtisodiy hayotning eng murakkab ko'rinishlarini echishga kalit va ilmning eng chigal muammolarini hal etishga imkon beruvchi formula – «Ochil dasturxondir».

Me'yorli foydalilik nazariyasiga binoan tovarlar narxi asosida mehnat sarflari bilan aniqlanadigan qiymat emas, balki ushbu buyumning foydaliligi yotadi. Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari tovarida mujassamlashgan mehnat natijasi sifatidagi qiymatga foydalilik kategoriyasini, odamning narsaga bo'lgan munosabatini ifodalovchi sub'ektiv baholashni qarshi qo'yadi.

Qiymatning mehnat nazariyasida mehnat sarflarining bevosita o'lchovi ish vaqti hisoblanadi. Tovar qiymati individual ish vaqti bilan emas, balki ijtimoiy zaruriy atalmish ish vaqti bilan o'lchanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti me'yorli ishlab chiqarish sharoitida, o'rtacha mahorat va mehnat intensivligida muayyan iste'mol qiymatni ishlab chiqarishga ketgan vaqt bilan ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasiga muvofiq, faqat bozorda, ayirboshlash jarayonida ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari darajasi ro'yobga chiqadi. Faqat bozorda qiymat almashuv qiymat shaklida namoyon bo'ladi. Oddiy qilib aytganda, qiymat ishlab chiqarishda yaratiladi, bozorda esa namoyon bo'ladi. Mana shu erda me'yorli foydalilik nazariyachilari e'tiroz bildiradilar. Uning ma'nosi nimadan iborat? Agar tovar bozorda xarid qilingan bo'l-sa, bu jarayon o'sha tovarni ishlab chiqarishga kimdir sarflagan ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini baholash uchun amalga oshirilmaydi, balki bu tovar xaridor uchun muayyan foydali samaraga ega bo'lganligi uchun, xaridor bu tovarning qadr-qimmatini bilganligi uchun amalga oshiriladi. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida «qiymat» so'zi nemischadan aynan «*qimmat*» deb tarjima qilinishi ham bejiz emas edi. Qimmat – bu ko'p jihatidan sub'ektiv kategoriya. Shunga muvofiq, avstriya maktabi ta'limotiga ko'ra, qiymat (qimmat) hech qachon buyumga xos bo'lgan ob'ektiv xususiyat bo'lishi mumkin emas. Faqat xaridor ko'z o'ngida qimmatli bo'lgan narsalargina qimmatga ega. Xaridorning sub'ektiv bahosi yaratilgan buyumga qiymat xossasini beradi. Demak, qiymat faqat bozorda yuzaga keladi, undan tashqarida amal qilmaydi.

Odamlar tomonidan turli moddiy va ma'naviy boylik va xizmatlarning qimmatiga baho berilishi, bu ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflangani uchun emas, balki bu buyum-larning foydalilikka ega bo'lgani sababidandir. Odamlar foydalilikka ehtiyoj sezganligi uchun ham u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflarini amalga oshiradilar. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriyligini kim yoki nima aniqlab beradi. Oddiy qilib bozor desak – bu to'g'ri, lekin u juda umumiy tushuncha, shuning uchun etarli emas. Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari fikri bo'yicha, faqat tovarning foydaliligi mehnat sarflariga ijtimoiy zaruriylik xarakterini berishi mumkin. Me'yorli foydalilik nazariyasi namoyandalari, qim-matni foydalilikdan keltirib chiqarar ekan, foydalilikni ikki turga bo'lib ko'rsatishni zarur deb hisoblaydilar.

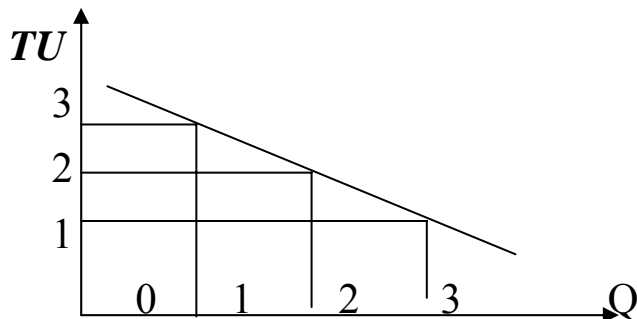
Birinchisi tovarlarning (don, olmos, neft) o'z xususiyatiga ko'ra – umumiy foydaliligi. Ikkinchisi iste'molchi ehtiyoj sezadigan tovarning konkret foydaliligi. Konkret foydalilik doimo bir xil bo'lavermaydi, u har xil baholanadi. Bu erdagi farq unga bo'lgan yondashuvda. Agar u yoki bu buyumlarni erkin va xoh-lagancha olish mumkin bo'lsa, unda ularning foydaliligi, cheklangan miqdordagi bunday buyumlarning foydaliligichalik baho-lanmaydi («Smitcha ziddiyat»ni yana bir bor eslang).

Buyumning umumiy (yalpi) foydaliligi bilan konkret (me'yor-li) foydaliligi o'rtasidagi farq iste'molchilar xatti-harakatini tahlil qilish uchun zarur.

Me'yorli foydalilik muammosini tushunish uchun marjina-listlar ko'rsatib bergan o'rmonda yashovchi qariya-darvish qo'lidagi besh qop donni misol qilib olamiz. Qariya uchun ularning ahamiyati qanday? Birinchi qopdagi don ochdan o'lmaslik uchun kerak, ikkinchisi oziq-ovqat sifatini yaxshilash uchun ishlatiladi, uchinchisi - uy parrandalarini boqish uchun, to'rtinchisi - pivo tayyorlash uchun, beshinchisi esa vaqtxushlik (to'ti qushlarga ovqat berish) uchun ishlatiladi. Barcha qoplar bir xil qimmatga ega. Ammo lekin ularni qariya uchun foydaliligi pasayib borish tartibida joy-lashtirsak, unda birinchi qopdagi bug'doy eng yuqori qimmatga ega: u qariyaning hayot kechirishi uchun zarur. Qariya uchun oxirgi, to'tiqushlarni boqish uchun mo'ljallangan qop eng kam qimmatga ega. Agar unga ayirboshlash taklif qilinsa (aytaylik, bir qop don boltaga) u aynan shu beshinchi qopning foydaliligiga qarab ish tutadi.

Shunday qilib, iste'mol qilinadigan tovar (don) ning miq-dori

ko'payib borishi bilan uning oxirgi, me'yorli foydaliligi pasayib boradi (me'yorli foydalilikning pasayish qonuni). Mazkur tovar miqdorining ko'payib borishi bilan me'yorli foydalilikning (TU) pasayib borishini quyidagi grafik ko'rinishida aks ettirish mumkin (1-rasm).

1-rasm

Demak, xulosa qilish mumkinki, me'yorli foydalilik miqdori mazkur tovar miqdoriga va unga bo'lgan iste'mol darajasiga bog'liq. Har bir alohida buyum (tovar)ning me'yorli foydaliligi konkret va shu bilan birga sub'ektivdir. Birinchi ko'zadagi suvning foydaliligi juda yuqori: agar chanqovni qondirishga boshqa bironta ko'zada suv bo'lmasa. Beshinchi yoki oltinchi ko'zadagi suvning foydaliligi ancha kam: u gullarga suv quyish yoki pol yuvishga ishlatiladi. O'ninchi ko'zaga kelsak, u umuman ortiqcha bo'lishi mumkin. Uy javonida uning egasiga, misol uchun, etti juft etik etarli; qolganlari javonda faqat joyni band qiladi va ularni kiyib ulgurmasdanoq modadan chiqib qolishi mumkin.

Foydalilikning pasayib borishi buyumning haqiqiy qimmati nima bilan (uning eng ko'p, o'rtacha yoki eng kam foydaliligi bilan) aniqlanishini tushunishda yordam beradi. Avstriya maktabi vakil-lari nazariyasiga ko'ra, konkret qimmat eng kam yoki me'yorli foydalilik bilan aniqlanadi.

Xaridor o'zi uchun yagona bo'lgan, bir juft etik uchun ettinchi etikka qaraganda ko'p haq to'lashga tayyor. Unga birinchi juft etikka qaraganda, ettinchisining foydasi ancha kam. Demak, foydalilikka sub'ektiv baho beriladi, tovar miqdori ko'payib borgan sari foydalilik pasayib boradi va bu miqdorning kamayib borishi bilan foydalilik oshib boradi. Bozorning tovarlar bilan to'yi-nish darajasini o'rganayotgan ishlab chiqaruvchi ham ushbu xusu-siyatni hisobga olgan holda ish yuritadi.

2. Buyumni taqsimlash, ayirboshlash va buyumning ijtimoiy me'yorli foydaliligi

Har xil ehtiyojlarni qondirish uchun buyumlar qanday taqsimlanishi kerak? Faraz qilaylik, bitta Z buyumning o'zi uchta – A, V va S ehtiyojlarni qondirishi mumkin. Bu erda A ancha muhim ehtiyoj, S esa unchalik ahamiyatli bo'lmagan ehtiyoj. Demak, ehtiyoj-larning har birini qondirish uchun Z buyumi birligining me'yorli foydaliliklari har xil (mazkur sxema «Menger jadvali» deyi-ladi, 1-jadvalga qarang).

1-jadval

A	V	S
4		
3	3	
2	2	2
1	1	1

Faqat bitta Z buyum birligiga ega bo'lgach, odam uni A ehtiyojni qondirish uchun foydalanadi, negaki bu vaziyatda uning me'yorli foydaliligi eng yuqori – 4 shartli birlikka teng. Agar kishida 6 ta buyum birligi bo'lsa, unda ularning uchtasini u A ehtiyojni qondirishga ishlatadi, ikkitasini – V ehtiyojga, bittasini esa – S ehtiyojga ishlatadi. Bunda ehtiyojlarning umu-miy qoniqishi 16 shartli birlikka teng (barcha me'yorli foyda-liliklarning yig'indisi). Bu erda shu narsani bilish qiyin emas-ki, buyumlarning boshqacha taqsimlanishi inson uchun ancha kam qimmatli bo'lardi. Shunday qilib, qandaydir bir buyum birlik-lari har xil e'htiyojlar o'rtasida ratsional taqsimlanganda me'yor-li foydaliliklar baravarlashadi:

$$MU_a = MU_b = MU_s$$

Bozorda tovarlarni xarid qilishda umumiy foydalilikni maksimallashtirish uchun ularning narxini ham hisobga olish kerak. Bunda xaridor qimmat tovar o'rniga arzonroq tovarlardan ko'proq sotib olishi va bu bilan u xarid qilingan tovarlarning har biriga sarflangan har bir pul birligidan bir xil qoniqish hosil qilishi mumkin. Gossenning ikkinchi qonuni me'yorli foy-daliliklarning baravarlashuvini ifodalaydi, ya'ni bu qonunga muvofiq bir pul birligiga olingan har bir tovarning me'yorli foydaliliklari tengligi amal qilishi kerak. Boshqacha aytganda, go'sht yoki baliq sotib olishga sarflangan har bir oxirgi pul birligi, o'z

foydaliligi bo'yicha, makaron yoki kartoshka sotib olishga sarflangan oxirgi pul birligiga teng bo'lishi kerak.

Iste'mol muvozanatining bunday shartini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} = \dots = \frac{MU_n}{P_n}$$

Bu erda: MU – ayrim tovarlarning me'yorli foydaliligi;

P – ularning narxi.

Shunday qilib, turli tovarlarning me'yorli foydaliliklari tenglashadi. Agar 1 kg apelsin 100 so'm, 1 kg ananas esa 300 so'm tursa, unda ananasning foydaliligi apelsinning uch karra ko'paytirilgan foydaliligiga teng. Shunday taqqoslashga muvofiq bozorda alohida tovarlarning narxlari o'rnatiladi, nisbatlar shakllanadi, nisbiy narxlar tashkil topadi. Natijada pul bir-ligiga olinadigan har bir tovarlarning me'yorli foydaliliklari tengligi kelib chiqadi.

Ijtimoiy me'yorli foydalilik. Bozorda har bir sub'ekt o'ziga keragidan ortiqcha tovarlarini (sub'ekt uchun me'yorli foydaliligi nisbatan katta bo'lmagan) sotish va o'zi ehtiyoj sezgan tovarni (uning me'yorli foydaliligiga nisbatan yuqori) sotib olish yuzasidan ish yuritadi. Kishilarning manfaatlari to'qna-shadi va iste'molchilar bilan sotuvchilarning sub'ektiv baholashi yagona ijtimoiy qiymatni keltirib chiqaradi. Agar bozorda faqat bitta sotuvchi (uning uchun sotilayotgan tovarning me'yorli foydaliligi, masalan, 100 pul birligiga teng) va bitta (300 pul birligiga teng) xaridor bo'lsa, unda narx 100 dan 300 gacha bo'lgan chegarada tebranib turadi. Lekin bozor ishtirokchilari qancha ko'p bo'lsa, bozor qiymati chegarasi imkoniyatlari shuncha kam bo'ladi (Edjuort teoremasiga muvofiq).

E.Bem-Baverk o'nta xaridor va sakkizta sotuvchi qatnashadigan ot bozorini misol qilib keltiradi. Har bir xaridor o'zining yuqori narx chegarasiga ega («undan qimmatiga olmayman»), har bir sotuvchi esa - quyi narx chegarasiga («undan kamiga sotmayman»). 2-jadvalga qarang. Bir ot uchun belgilangan narx 120 pul birlik bo'lganda bozorda 10ta xaridor va 2 tagina sotuvchi qoladi. Bunda talab taklifdan oshib ketadi va narx, albatta, ko'tariladi (xaridorlar o'rtasida raqobat natijasida).

Xaridorlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Qimmat bo'lmasin (pul birligidan)	300	280	260	240	220	210	200	180	170	150
Sotuvchilar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Arzon bo'lmasin (pul birligidan)	100	110	150	170	200	215	250	260		

Agar narx, masalan, 250 pul birligi darajasida o'rnatilsa, unda bozorda 7 ta sotuvchi va 3 tagina xaridor qoladi. Taklif talabdan oshib ketadi. Endi sotuvchilar o'rtasida raqobat kelib chiqadi, ular narxni pasaytira boshlaydilar. Narx 215 pul birligidan sal pastga tushishi bilanoq, bu erda sotuvchilar bilan xaridorlar soni tenglashadi (oltitaga oltita).

Shunday qilib, bunday bozorda bir otning narxi 210 va 215 pul birligi o'rtasida o'rnatiladi. Ana shu narx, faraz qilaylik, 212,5 pul birligi, mazkur bozordagi pul birligiga nisbatan otning me'yorli foydaliligini ifodalab beradi: bu narxdan kamiga hech kim sotmaydi, bu narxdan yuqorisiga hech kim olmaydi. Ana shu ijtimoiy me'yorli foydalilikdir.

3. A.Marshall va yangi klassik vaziyat

Marjinalistlar, davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik qoidasi bosh mezon hisoblangan iqtisodiy fanda yangi klassik yo'nalishning boshlanishiga asos soldilar. Yangi klassiklarning tasdiqlashicha, bozor mexanizmi xo'jalik jarayonlarini o'zi tar-tiblashga, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida muvozanat o'rnatishga qodir, erkin bozorning o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan munosabatlarga davlatning aralashuvi esa, muvozanat-ning buzilishiga, iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun yangi klassik yo'nalish vakillari xususiy tadbirkorlik va bozor imkoniyatlaridan to'la foydalanish uchun kurashdilar. A.Smit an'analari davom ettirgan holda, yangi klassiklar universal iqtisodiy qonuniyatlarni keltirib chiqarishga harakat qildilar. Ular marjinalizm metodologiyasiga suyangan holda, iqtisodiy fanning asosiy bo'limlarini o'z ichiga oluvchi bir butun nazariy tizim yaratdilar. Xususan, firma daromadlarni taqsimlash, bozor muvozanati nazariyalari ancha takomillashtirildi, iste'mol tanlovi, umumiy (barcha bozorlar

uchun) muvozanat nazariyalari yaratildi. O'sha davrdagi yangi klassiklarning ilmiy qarashlari uning atoqli vakillaridan biri, Kembrij maktabining rahnamosi **Alfred Marshallning (1842-1924) «Ekonomiks printsiplari» (1890)** kitobida ancha tizimlashtirilgan ko'rinishda ifodalangan. Mazkur asar birinchi katta darslik vazifasini o'tagan. Unda talab va taklif to'g'ri-sidagi kontseptsiyalar birlashtirilgan va ayrim bozorlarni o'rga-nish uchun matematik dastaklar keng qo'llanilgan. A.Marshall va uning hamfikrlari xizmati tufayli yangi klassik nazariya XX asrning 30 - yillarigacha iqtisodiy fanda etakchi o'rinni egallab keldi.

A.Marshall marjinalizm g'oyalarini mustaqil (Jevonsga bog'liq bo'lmagan holda) va o'ziga xos uslubda rivojlantirdi. Klassik maktab (Smit, Rikardo, Mill) va marjinalizm (Men-gerdan Valrasgacha) yutuqlarini birlashtiruvchi nazariy tizim yaratdi.

Qiymat (qimmat) va narxning shakllanishi nazariyasi. Iqti-sodiy fikrlar tarixida eng qiyin va murakkab muammolardan biri – qiymat muammosi hisoblanadi. A.Marshallning asari vujudga kelgunga qadar tovar qiymati muammosiga bo'lgan ikki xil yondashuv mavjud bo'lgan: qiymat yo ishlab chiqarish xarajatlari bilan, yoki tovarning foydaliligi va noyobliligi bilan aniqlangan. Birinchi yondashuvga muvofiq, boylikning o'sishi yo resurslar (mehnat, kapital va er)ning unumdorligi natijasi yoki ishlab chiqarish omillari egalarining kelgusida daromadlarni ko'paytirish maqsadida bugungi ne'matlardan voz kechishi oqibatidir. Ikkinchi yondashuvga (me'yorli foydalilik nazariyasi) ko'ra, qiy-matning asosida bozor qatnashchilari tomonidan buyumning foyda-liligiga berilgan sub'ektiv baho yotadi. Bu borada turli yondashuv vakillari o'rtasidagi bahslar ko'pincha abstrakt, behuda, samarasiz bo'lgan.

Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga ko'ra, A.Marshall bu bahslarga nuqta qo'ydi va zamonaviy mikroiqtisodiy tahlil asosini yaratdi (iqtisodiy fikrlar tarixi bo'yicha ba'zi kitob-larda esa, hatto fandagi «*marshall inqilobi*» to'g'risida ham gap yuritiladi). Uning xizmati shundan iboratki, u qiymatning birinchi (asosiy) sababini qidirishni tahlil qilishdan talab va taklifning shakllanish va o'zaro ta'sir ko'rsatish qonuniyatlarini o'rganishni tahlil qilishga o'tishning zarurligini asoslab berdi. Boshqacha so'z bilan aytganda, A.Marshall qiymat nazariyasini baho nazariyasi (yoki bozor muvozanati nazariyasi)ga turlantirdi.

A.Marshall marjinalistlar yutug'iga yuqori baho bergan holda, ularning klassik maktabni va D.Rikardoning xarajatlar nazariyasini bir

tomonlarga tanqid qilganini ko'rsatib o'tdi. Marjinalistlar qiymatni ishlab chiqarish xarajatlari bilan bog'lab tushuntirishni rad etgach, tovar qiymatining (qimmat) aso-sini uning foydaliligi tashkil etadi deb, mazkur muammoga bir tomonlarga yondashdilar (ular qimmatni faqat me'yorli foydalilik bilan tushuntirdilar). A.Marshall me'yorli foydalilik naza-riyasini talab va taklif nazariyasi bilan va ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan birlashtirdi. A.Marshallning tas-diqlashicha, ishlab chiqarish xarajatlari tamoyillari va me'yorli foydalilik – talab va taklif qonunining tarkibiy qismlaridir. Ularning har qaysisini «qaychining tig'laridan biriga qiyoslash mumkin. Agar bir tig' qo'zg'almas bo'lib va qirqish ikkinchisining harakati tufayli amalga oshirilayotgan bo'lsa, biz beparvolik bilan lo'nda qilib, ikkinchisi qirqayapti deb aytishimiz mum-kin...». Marjinalistlarning xatosi talab va taklif simmetriya-siga etarlicha baho bermaslikdan iborat, yutug'i esa ulargacha chetda qolib ketgan talab muammosiga e'tiborni qaratganligidadir.

O'z mohiyatiga ko'ra, A.Marshall bo'yicha, real qiymat – bu talab va taklif ta'sirida shakllanadigan muvozanat baho. Bunda talab ham, taklif ham teng huquqli omil sifatida amal qiladi. A.Marshall yo taklifni (klassik nazariya), yoki talabni (me'yorli foydalilik nazariyasi) hal qiluvchi omil sifatida ko'rsatishga bo'lgan urinishlarning har ikkalasi noto'g'ri ekanligi ko'rsatib berdi. Shu asosida A.Marshall oldingi qiymat nazariyalaridan eng muhim qoida va kontseptsialarni olib bir butun tamoyilga bir-lashtirdi. Masalan, sarfli qiymat nazariyasi bozor taklifining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun foydalanildi, me'yorli foydalilik nazariyasi esa bozor talabining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun ishlatildi. A.Marshall tovar qiymati (bahosi)ni aniqlashda me'yorli foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlarini sintezlashtirdi. A.Marshall bo'yicha, tovar qiymati (bahosi) ikki omil: foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

4. Talab va taklif muvozanati va vaqt omili

A. Marshall talab va taklif qonunini va shunga muvofiq bahoni tahlil qilishga alohida e'tiborni qaratdi. U tahlilni talabdan boshladi: «Sotilishi ko'zda tutilgan tovar miqdori qancha ko'p bo'lsa, unga qo'yiladigan baho shuncha past bo'lishi kerak, negaki u o'z xaridorlarini topa olsin... Baho pasayganda talab qilina-digan tovarlar miqdori ko'payadi, baho oshganda esa – kamayadi. Bunda bahoning pasayishi bilan talabning oshishi o'rtasida qat'iy o'rnatilgan bir xil nisbat

bo'lmaydi».

O'z mohiyatiga ko'ra A.Marshall me'yorli foydaliliklar tengligi qonuniga asoslangan holda, foydalilik funksiyasidan talab egri chizig'ini keltirib chiqargan birinchi iqtisodchi hisoblanadi. U quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi:

$$MU_x/P_x = MU_y/P_y = \dots MU_e$$

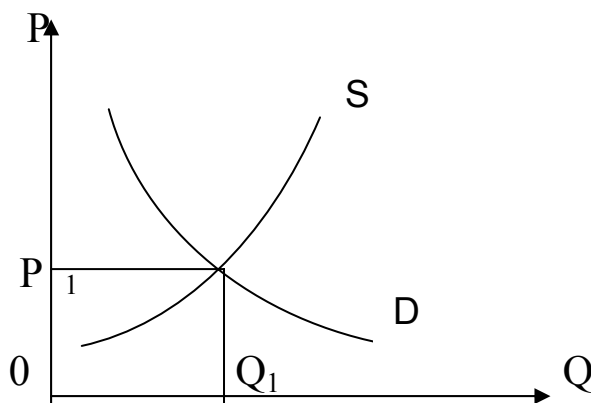
Bunda MU_x – x tovarning me'yorli foydaliligi, R_x – o'sha tovarning bahosi, MU_e – pulning me'yorli foydaliligi. Bu qonunni uch xil ekvivalentli shaklda ifodalash mumkin. Iste'molchi o'z ehtiyojini qondirishni maksimallashtiradi, agar u 1) xarid qilingan barcha tovarlarning me'yorli foydaliliklarini tenglashtirsa; 2) iste'mol qilinadigan har bir juft tovarning me'yorli foydaliliklari nisbatini va baholar nisbatini teng-lashtirsa; 3) muayyan bozor narxida sotib olingan har bir tovarni pul qiymatining me'yoriy foydaliligini tenglashtirsa.

Iste'molchi muvozanatga erishdi, R_x bahosi esa pasaymoqda, deb faraz qilaylik. Unda $MU_x > P_x MU_e$ va muvozanatni qaytadan tiklash uchun, MU_x miqdorini kamaytirish maqsadida x tovarni ko'proq sotib olish kerak bo'ladi. Haqiqatan ham, tovarning bahosi pasaysa, iste'molchi uni sotib olishni ko'paytiradi, negaki bunday tovarning bahosi pasayganda iste'molchi bir so'mga har qanday boshqa tovarga qaraganda ushbu x tovardan ko'proq foyda-lilik oladi. X tovarning xaridi ko'paygan sari me'yorli foyda-lilikning pasayishi MU_x pasayishini kafolatlaydi. Demak, iste'molchi o'zining cheklangan daromadlari va joriy narx doira-sida o'z ehtiyojini doimo maksimal darajada qondirishga intilgan sharoitda talab egri chizig'ining teskari nishabligi kelib chiqadi.

Bu dalil – isbotlar shu narsani ko'zda tutadiki, x tovarning narxi pasayishi natijasida individning daromadi ko'paymaydi, buning natijasida MU_x ning miqdori uyg'unlashish jarayoni davo-mida doimiylik saqlanib qoladi. Lekin individ o'zining barcha xarajatlarning me'yorli foydaliligini yana tenglashtirishi bilanoq, uning real daromadi oshadi. Bu saqlanayotgan pul mablag'larining me'yorli foydaliligini pasaytiradi va shu bilan barcha tovarlarning, jumladan x tovarning ham xaridining ko'payishga olib keladi. Bunda daromad samarasi ijobiy hisob-lanadi va biz x ga teskari nishabli talab egri chizig'iga va daromadga bog'liq bo'lgan ijobiy talabga ega bo'lamiz.

Bundan tashqari, bu erda foydalilik funktsiyalarining ad-ditivligi¹ taqozo etiladi: individ sotib olayotgan har bir tovarning foydaliligi boshqa tovarlarning foydaliligiga bog'liq bo'lmaydi. Haqiqatda esa ularning o'rtasida bog'liqlik amal qilishi mumkin, bunday bog'liqlik natijasida U – miqdori ko'pay-ganda MU_x ko'payadi yoki kamayadi. Bu tahlilni yana ham murak-kablashtiradi.

Agar yuqorida aytilganlarni grafik ko'rinishida ifodalasak, unda koordinatlarda (baho, tovar miqdori) Marshall «kresti» kelib chiqadi: pastga yo'naltirilgan D talab egri chizig'i bilan yuqoriga yo'naltirilgan S taklif egri chizig'ining kesishishi (2-rasm). D egri chizig'i iste'molchi uchun mazkur tovarning me'yorli foydaliligining pasayish qonunini ifodalasa, S egri chizig'i me'yorli xarajatlarning oshib borishini ifodalaydi. Ularning kesishgan nuqtasi muvozanat bahoni bildiradi va ushbu baho xaridorlar sotib olishni, sotuvchilar esa sotishni xohlaydigan tovar miqdorini aniqlab beradi. Bu ikki miqdor faqat muvozanat baho paytida bir biriga to'g'ri keladi. Agar taklif bahosi talab bahosi bilan tenglashsa, muvozanat baho vujudga keladi. Rasmdagi P_1 – muvozanat baho. Ushbu bahoda sotuvchilar bir xil Q_1 miqdordagi tovarni sotishni xohlaydilar, xaridorlar esa sotib olishni;

2-Rasm

Agar baho muvozanat bahodan yuqori bo'lsa, sotuvchilar ko'p miqdorda tovar sotishga tayyor, lekin xaridorlar shuncha miqdorda tovar sotib olmaydilar va natijada baho pasayadi. Agar baho muvozanat bahodan past bo'lsa, unda xaridorlar sotib olishni xohlaydigan hajmdagi tovarni sotish sotuvchilar uchun foydasi yo'q va natijada baho pasayadi.

¹ Аддитивлик (лат), объектнинг миқдор хоссаси: уни қандай бўлишдан қатъий назар, бир неча бўлақларга бўлганда, шу бўлақлар қийматлари йиғиндисига тенг бўлади. Масалан, A нинг ҳажми унинг бўлақлари ҳажмларининг йиғиндисига тенг.

Bu jarayon sotish bahosi muvozanat bahoga teng bo'lganda tugallanadi. Avval ko'rib chiqqanimizdek, bozor qiymati me'yorli foydalilik va me'yorli xarajatlar bilan aniqlanadi.

Demak, D talab egri chizig'i teskari nishablikka ega, negaki baho oshib borishi bilan, odatda, tovarga bo'lgan talab kamayadi. Lekin qanday darajada kamayadi? A.Marshall bu savolga javob berish uchun baho bo'yicha talab elastikasi tushunchasini kiritadi. Baho bo'yicha talab elastikasi (TE) baho muayyan darajada pasay-ganda, talab qanday miqdorda o'sishini yoki baho muayyan darajada oshganda talab qanday miqdorda pasayishini ifodalaydi. $TE=1$ bo'ladi, agar baho 1 % ga pasayganda sotish 1 % ga oshsa; $TE=2,5$ bo'ladi, agar bahoning 1 % ga pasayishi sotishni 2,5 % oshirsa va hokazo.

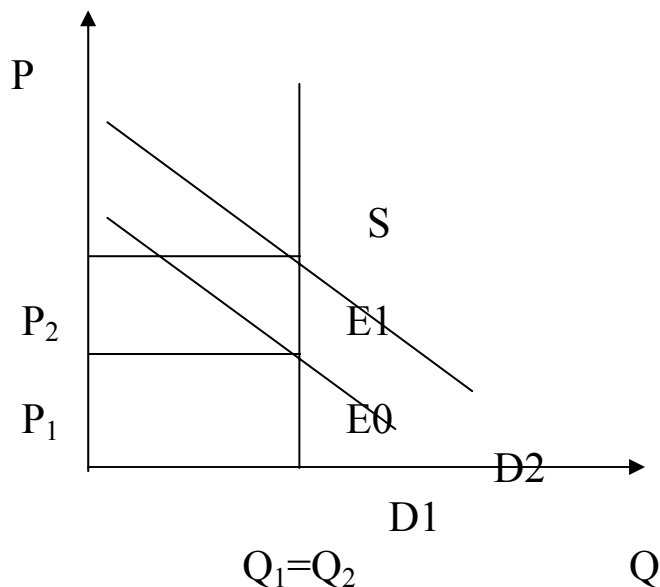
Agar talab egri chizig'ining muayyan bir uchastkasida $TE=1$ bo'lsa, unda ushbu uchastkada bahoning hech qanaqa o'zgirishi mazkur tovarni sotishga ta'sir ko'rsatmaydi. Agar shu uchastkada $TE<1$ bo'lsa, unda sotish miqdorining ancha kamayib ketishdan qo'rq-masdan bahoni pasaytirish mumkin, agar $TE>1$ bo'lsa, unda baho-ning bir oz pasayishi sotish miqdorini ancha ko'paytirishi mumkin. Boshqacha aytganda, talab noelastik bo'lganda foyda bahoning o'sishi hisobiga ko'payishi mumkin, talab elastikasi paytida esa bahoni pasaytirish hisobiga foydani oshirish mumkin.

Talabning elastikligi iste'moldagi tovarlarning bir-birlarining o'rnini osongina bosa olishiga bog'liq. Shuning uchun ommaviy iste'mol tovarlariga bo'lgan talab kam elastik bo'ladi.

Ammo bu bilan talab va taklif qonuni tahlili tugashi mumkin emas, negaki talab va taklifga vaqt tushunchasi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi va shu bois uni tahlil qilish taqozo etiladi. Tek-shirilayotgan davr qancha qisqa bo'lsa, talabning qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchli bo'ladi, bu davr qancha uzoq bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlarining qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchayib boradi.

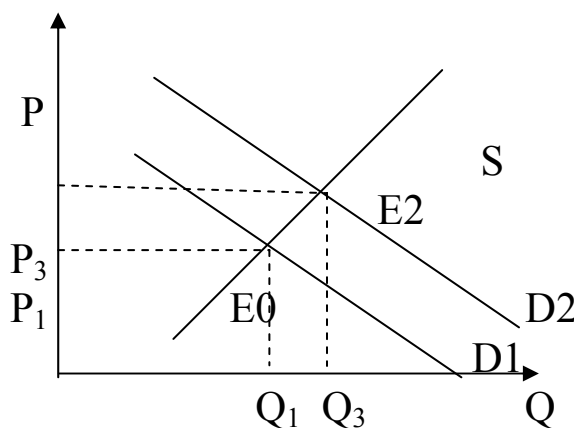
Shu sababli A.Marshall **bir zumli, qisqa muddatli** va **uzoq muddatli** muvozanat turlarini ajratib ko'rsatib beradi. Bir zumli muvozanatda taklif o'zgarmaydi. Bunday sharoitda keskin oshgan talab qondirilishi mumkin emas (band bo'lmagan quvvat-lardan foydalanish yoki yangi quvvatlarni ishga tushirish uchun vaqt kerak bo'ladi). Bu vaqt ichida tanqis (defitsit) mahsulotlarni ishlab chiqarayotgan tadbirkor bahoni oshirish hisobiga qo'shimcha daromad olishi mumkin. Masalan, tirik baliq bozorida baliqqa bo'lgan talab oshdi deylik. Baho ko'tarildi, lekin o'sha kuni sotuvchilar taklifni ko'paytira olmaydilar (yangisini

olib kelishga ulgurmaydilar). Shuning uchun taklif egri chizig'i to'g'ri chiziq (S) ko'rinishida bo'ladi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, baho oshadi (P_1 dan P_2 ga, 3-rasm).

3-Rasm

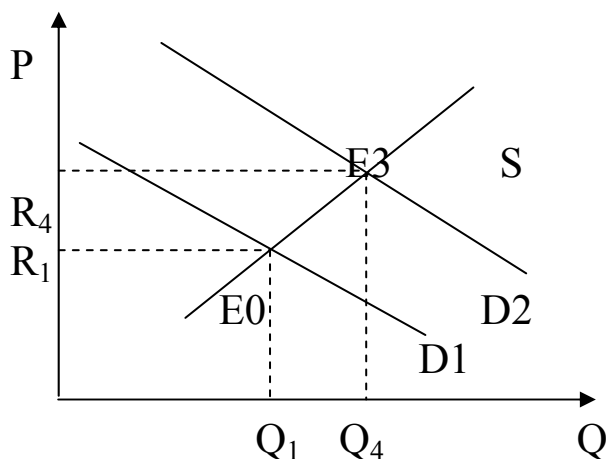
Qisqa muddatli muvozanat amal qilib turgan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga o'sgan talabni qondirish uchun taklifni ko'paytirish imkonini beradi. Agar bozorda baliqqa bo'lgan talab bir necha kun davomida ancha yuqori bo'lsa, unda baliqchilar qo'shimcha ishchi kuchi, ortiqcha to'r va boshqa anjomlar hisobiga baliq tutishni ko'paytirishga harakat qiladilar. Natijada taklif Q_1 dan Q_3 ga oshadi (4-rasm). Baho qanday bo'ladi? U pasayishga intiladi ($P_3 < P_2$) (3, 4-rasmlarga qarang).

4-rasm

Uzoq muddatli muvozanatda taklif talabning oshishiga moslasha oladi, negaki uning uchun vaqt etarli bo'ladi. Bu davr ichida ishlab

chiqarish quvvatini, ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubini o'zgartirish, yangi korxonalarni ochish, yangi texnologiya-larni qo'llash mumkin. Sotuvchilarga ustama foyda keltiruvchi yuqori talab (D_2 egri chizig'i) va shunga muvofiq yuqori narx (P_4) uzoq muddat saqlanib turgan sharoitda baliqchilar ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida ishlab chiqarish quvvatini kuchaytirishga kirishadilar (yangi baliq tutish kemalari, omborxonalar va boshqalar quriladi). Bu tarmoqqa yuqori daromad tufayli yangi ishlab chiqaruvchilar kirib keladi. Taklif (Q_3 dan Q_4 ga) ko'payadi, baho esa (P_3 dan P_4 ga) pasayadi (4, 5-rasmlarga qarang).

5-rasm

Bu erda A.Marshall shunday xulosaga keladi: qisqa muddatli davrda bahoni shakllantiruvchi asosiy kuch talab (negaki taklif o'zgaruvchan emas), uzoq muddatli davrda esa taklif hisoblanadi. Tovar qiymati qisqa muddatli davrda, haqiqatan ham, eng avvalo xaridorlarning xatti-harakati bilan aniqlanadi (marginalizm). Lekin uzoq muddatli davr mobaynida baho o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari miqdoriga yaqinlashadi va taxminan bir xil darajada bo'ladi (klassik maktab). Klassiklarning bu nazariyasi faqat uzoq muddatli davr mobaynida to'g'ri amal qilishini ularning o'zlari ham yaxshi anglamaganlar va bu haqda o'z tadqiqotlarida qayd qilib o'tmaganlar.

Tayanch iboralar

- me'yorli tahlil;
- me'yorli foydalilik;
- qimmat;
- sub'ektiv baholash;

- Gossen qonuni;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- «Marshall kresti»;
- elastik talab;
- elastik taklif.

Takrorlash uchun savollar

1. Marjinalizmning asosiy g'oyasi nima?
2. "Gossen qonuni"ning mazmunini tushuntirib bering?
3. Me'yorli foydalilik deganda nimani tushunasiz?
4. Marjinalistlar nazariyasiga ko'ra, tovar bahosi asosida qanday omil yotadi?
5. Marshall bo'yicha, tovar qiymati qanday aniqlanadi?
6. Marshallning bir zumli, qisqa muddatli, uzoq muddatli muvozanat turlarini qanday tushunasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yhati

Bem-Baverk. Osnovi teorii tsennosti xozyaystvennix blag (Avstriyskaya shkola v politicheskoy ekonomii). M.: "Ekonomika", 1992.

Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. M.: «Delo-Ltd», 1994.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «O'zbekiston», 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Iqtisod-moliya", 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Tsentr», 1998.

Marshall A. Printsipi ekonomicheskoy nauki. V 3-x.t. M.: "Progress", 1993.

Menger K. Osnovaniya politicheskoy ekonomii (Avstriyskaya shkola v politicheskoy ekonomii). M.: "Ekonomika", 1992.

Razzoqov A. va b. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Moliya", 2002.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumani-tarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.

Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. T.: AO «Uchqun», 1999.

Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: "INFRA-M", 1999.

2 – mavzu. Keynschilik va yangi keynschilik

R E J A :

1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti.
2. Samarali talab.
3. Insonning psixologik moyilligi.
4. Jamg'armalarning investitsiyalarga aylanishi muammosi va investitsiyalarga ta'sir etuvchi boshqa omillar.
5. Multiplikator.
6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning chora-tadbirlari.
7. Yangi keynschilik.

1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti

Jon Meynard Keyns (1883-1946) – hozirgi zamonning buyuk olimi-iqtisodchisi. Uning dunyoqarashi o'zi oldin bilim olgan, keyin o'qituvchilik qilgan Kembrij universitetida shakllandi. U bu erda ikkinchi bir atoqli olim – Kembrij iqtisodiy maktabi-ning asoschisi A.Marshall qo'lida ta'lim oldi. Ammo uning izidan bormadi, o'ziga xos yo'nalishda nazariya yaratdi.

Birinchi Jahon urushi davrida va urushdan keyingi yillarda u pul muomalasi muammosiga alohida e'tiborni qaratdi va oltin standartni tartiblanadigan valyuta bilan almashtirish g'oyasini ilgari surdi. Bunday tadbirning amalga oshirilishi davlatning makroiqtisodiy jarayonga ta'sir ko'rsatish dastagiga ega bo'lish imkonini beradi. J.M.Keyns pul birligini mustahkamlashning ashaddiy tarafdori bo'lgan. U shunday yozadi: «Ulyanov Lenin kapi-talistik tizimni yo'qotishning eng yaxshi usuli – bu inflyatsiya vositasida uning valyutasini obro'sizlantirish va kuchsizlantirish deb tasdiqlagan edi. Lenin mutlaq haq bo'lgan. Amal qilib turgan jamiyatni to'ntarishning bundan nozik va to'g'ri usul yo'q».

Ingliz iqtisodchisi inflyatsiya keltirib chiqaradigan «inflyatsiya solig'i» (pul qadrsizlanganda uning egasi o'z jamg'armasi qiymatining bir qismini yo'qotadi) va uning salbiy oqibatlarni ko'rsatib berdi. Surunkali inflyatsiya sharoitida ishlab chiqarish faoliyati bilan, ayniqsa, uzoq muddatli investitsiya loyihalari bilan shug'ullanish, oddiy qilib aytganda, befoyda: pul juda sekin aylanadi va o'zining sotib olish qobiliyatini yo'qotadi. Shuning uchun chayqovchilik faol tadbirkorlik faoliyati sohasiga aylanadi. U turli bozorlarda baholar o'rtasidagi farq hisobiga foydani ko'paytirishga imkon beradi.

J.M.Keyns o'z tadqiqotlari asosida bir qator asarlarni nashr etdi. Ular **«Ehtimollar to'g'risida traktat» (1921), «Er-kin tadbirkorlikning tugatilishi» (1926), «Pul to'g'risida traktat» (1930)** va boshqalar. Uning **«Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi»** nomli asosiy asari 1936 yili chop etildi.

J.M.Keyns ilmiy ishlar bilan birga faol amaliy va siyosiy faoliyat bilan ham shug'ullandi. U yirik sug'urta kompaniyasining raisi, investitsiya kompaniyasining boshqaruvchisi, «Iqtisodiy jurnal» muharriri, davlat amaldori, moliya vazirligining iqtisod bo'yicha maslahatchisi lavozimlarida ishladi.

Buyuk turg'unlik davrining boshidan boshlab J.M.Keyns iqtisodiy inqiroz va ish bilan bandlik savollari bilan yaqindan shug'ullana boshladi. 1929 yili u ishsizlik muammolari bo'yicha iqtisodiy kengash raisi etib tayinlandi. Ikkinchi Jahon urushi yillari (1940) u Britaniya xazinachiligi maslahatchisi qilib tayinlandi. 1941 yili u AQSh hukumati bilan lend-liz kelishuvi bo'yicha materiallarni va boshqa moliyaviy hujjatlarni tayyorlash uchun ingliz hukumati delegatsiyasi tarkibiga kiritildi. 1942 yilda Angliya banki direktorlaridan biri etib tayinlandi. J.M.Keyns 1944 yilda Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va rivojlanish bankini tashkil etish rejasini ishlab chiqqan Bretton-Vud valyuta konferentsiyasiga o'z mamlakatining bosh vakili qilib tasdiqlandi. Keyin esa ushbu xalqaro moliyaviy tashkilotlarining boshqaruv a'zolaridan biri etib tayinlandi.

Buyuk turg'unlik va iqtisodiyot fanining rivojlanishi. Sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarni larzaga solgan 1929 – 1933 yillardagi buyuk turg'unlik davri iqtisodiyot fanining rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. 1929 yildan 1933 yilgacha AQShda ishsizlik darajasi 3 foizdan 25 foizgacha oshdi. 1941 yilga qadar u 14,3 foizdan (1937 yil) pastga tushmadi. 1937 – 1938 yillarda yangi iqtisodiy pasayish kuzatildi va u II Jahon urushiga kelib to'xtatildi. Faqat 1942 yili ishsizlik darajasi 5 foizdan pastga tushdi. Bunday holatni dunyo hali ko'rgan emas.

Evropada ham inqiroz juda katta salbiy oqibatlariga olib keldi. Faol ish faoliyatining pasayishi, taxminan, 1929 yil avgust oyidan boshlandi, sentyabrdan esa u fond bozorida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Oktyabrda fond bozori halokatga uchradi. Bu vaziyat bank vahimasiga, o'z aktivining asosiy qismini qimmatli qog'ozlarda saqlab turgan banklarning ommaviy bankrot-likka uchrashiga olib keldi va natijada muomalada pul massasi-ning keskin kamayishi kelib chiqdi. Bularning

hammasi ish faoliyatining pasayishini ancha kuchaytirdi. Ishlab chiqarishning real hajmi keskin pasaydi.

Buyuk turg'unlik nafaqat erkin raqobatga va davlatning passiv roliga asoslangan eski iqtisodiy tizimni halokatga olib keldi, balki yangi klassik makroiqtisodiy nazariyani ham inqirozga uchratdi. Iqtisodiyotda vujudga kelgan bunday keskin vaziyat cheklangan resurslar sharoitida tanlov muammosini emas, balki ularning nisbiy ortiqchaligini (ommaviy ishsizlik, foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlari) muammosini keltirib chiqardi. Bu ziddiyatli vaziyatdan chiqish uchun keng qamrovli "umumiy nazariya" ishlab chiqarilishi zarurligini J.M.Keyns yaxshi tushungan. U iqtisodiyotni tartib solishning yangi nazariyasini yaratdi, unga ko'ra *bozor iqtisodiy munosabat-lari takomillashgan, o'zini-o'zi tartiblovchi tizim hisoblanmay-di, faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi yuqori ish bilan bandlikni, iqtisodiy o'sishni ta'minlashi mumkin.*

J.M.Keyns va uning izdoshlari tavsiya etgan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chora-tadbirlari iqtisodiyotda alohida yo'nalish sifatida – keynschilik deb ataladi.

1929-1933 yillardagi buyuk turg'unlik davri klassiklarning bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi tartiblovchi iqtisodiyot degan g'oyasi ayni sharoitda noto'g'ri ekanligini ko'rsatdi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi va uning yordamida iqtisodiyotni tartibga solish mumkinligini J.M.Keyns ilmiy jihatdan asoslab berdi. Uning 1936 yili chop etilgan «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asari iqtisodiyotni makro darajada tahlil qilishda inqilobiy to'ntarish yasadi. Ko'pchilik iqtisodchilarning aytishicha, J.M.Keynsning bu asari XX asr iqtisodiy fanida burilish yasadi va ko'p jihatdan hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlar iqtisodiy siyosatni ifodalaydi.

O'rganish predmeti va uslubi. J.M.Keynsgacha bo'lgan iqtisodiy nazariyada xo'jalik jarayonlarini tahlil qilishning mikroiqtisodiy yondashuvi hukmronlik qilib kelgan. Firmalar-ning samarali amal qilishi bir butun iqtisodiyotning samarali amal qilishi bilan deyarli bir narsa deb qaralgan. Xo'jalik faoliyatini milliy iqtisodiyot darajasida tahlil qilish faqat pul massasi va bahoning umumiy darajasining o'zaro aloqasi muammosigagina kelib taqalgan, xolos. Buning ustiga, e'tibor faqat uzoq muddatli jihatlarga qaratilgan. J.M.Keyns birinchi bo'lib makroiqtisodiy uslubni qo'lladi, ya'ni xalq xo'jaligi yalpi miqdorlari (ijtimoiy mahsulot, yalpi jamg'arma, yalpi investi-tsiya, yalpi iste'mol xarajatlari va b.) o'rtasidagi bog'liqlik va nisbatlarni tadqiqot qildi.

Makroiqtisodiy uslub ayrim firma-larning rivojlanish sharoitlari bir butun iqtisodiyotning ri-vojlani sh sharoitlari bilan mos tushmasligini taqozo etadi.

O'rganish predmeti va uslubiy jihatdan J.M.Keyns iqtisodiy ta'limotidagi novatorlik, birinchidan, ana shu mikroiqtisodiy yondashuvdan ko'ra makroiqtisodiy tahlilga ustunlik beri-shida, ikkinchidan, «psixologik qonunga» asoslangan holda «sama-rali talab» (talabning davlat tomonidan rag'batlantirilishi) kontseptsiyasini asoslab berishida o'z aksini topadi.

J.M.Keyns o'z tahlilining boshlang'ich nuqtasi qilib ish bilan bandlik muammosini tanladi. Chunki ishsizlik o'sha paytda nihoyatda ko'paygan edi. U yuqori rivojlangan bozor iqtisodiyotida hayotiy zarur muammolar (shu jumladan ish bilan bandlik muam-mosi) echimini taklifdan emas, balki *talabdan* qidirish kerak degan xulosaga keldi. Aynan iste'mol buyumlariga va ishlab chi-qarish resurslariga bo'lgan talabning kamligi bahoning pasayi-shini va taklifning qisqarishini keltirib chiqaradi, bu esa ish joylarining kamayishiga olib keladi. Yalpi talabning yalpi taklifdan orqada qolib ketishi – bu kapitalistik jamiyatning surunkali kasalligidir. Yalpi talab harakati va ijtimoiy mahsulot miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlik keynschilik tadqiqotinig markaziy ob'ektini tashkil etadi.

Agar yalpi talab kamaysa, unda u ishlab chiqarishning pasa-yishiga va mehnatga bo'lgan talabning qisqarishiga olib keladi. Buning natijasida majburiy ishsizlik vujudga keladi. Nega talab taklifdan orqada qolib ketadi, jami xarajatlar va jami daromadlarning doimiy muvofiqligini ta'minlovchi Sey qonuni amal qilmaydimi? J.M.Keyns "Sey qonuni"ning dogmatik qoi-dalari tarafdorlarini keskin va dalillar asosida tanqid qildi.

Bu borada u shunday yozadi: «Sey va Rikardo davridan boshlab iqtisodchi – klassiklar o'rgatdilar: taklif o'zi talabni keltirib chiqaradi... mahsulotning barcha qiymati bevosita yoki bilvosita mahsulot sotib olishga sarflangan bo'lishi kerak». J.M.Keyns klassiklarning bu tezisini tanqid qilib, u faqat iqtisodiy hayot-da pul hech qanday mustaqil rol o'ynamaydigan natural ayir-boshlash sharoitida amal qilishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Shuning uchun, uning ta'kidlashicha, «Sey qonuni... to'la ish bilan bandlikka erishishda hech qanday to'siq yo'q degan taxmin bilan bir narsadir».

J.M.Keyns o'zining o'sha davrdagi «inqilobiy» metodo-logik tadqiqotiga asoslangan holda o'tmishdoshlaridan farqli o'laroq va

hukmronlik qilib turgan iqtisodiy qarashlarga zid tarzda davlat yordamida ishsizlikni kamaytirishning asosiy sharti sifatidagi ish haqini pasaytirishga yo'l qo'ymaslikning zarurligini, shuningdek, insonning jamg'armaga bo'lgan moyilligi tufayli daromadlardan ko'ra iste'molning ancha sekin o'sishini tasdiqlab berdi.

2. Samarali talab

J.M.Keyns «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asarida o'z tadqiqotlarini klassiklar nazariyasini, jumladan, Sey qonunini tanqid qilishdan va samarali talab nazariyasini isbotlab berishdan boshladi. Sey qonuni klassiklar o'rtasida to'g'ri deb e'tirof etilgan va unga amal qilib kelingan. Bu qonunga ko'ra taklif avtomatik tarzda o'z talabini yuzaga keltiradi. J.M.Keyns esa unga qarshi yalpi talab o'z taklifini yuzaga keltirish g'oyasini ilgari suradi va o'zining samarali talab nazariyasini ishlab chiqadi.

Nega samarali talab hal qiluvchi omil ekanligini tushun-tirib berish uchun J.M.Keyns *yalpi taklif* va *yalpi talab* tushuncha-larini kiritdi. Yalpi taklif yalpi xarajatlar va yalpi mahsulot (yoki bandlik) hajmi o'rtasidagi nisbat bilan aniqlanadi. Qisqa vaqt ichida bu nisbat o'zgarmaydi. Ma'lumki, tadbirkor muayyan mahsulotni sotgandan keyin daromad olish mumkin. Yalpi talab kutilayotgan daromadlar (jamiyat miqyosida) va yalpi mahsulot (bandlik) o'rtasidagi nisbatni aks ettiradi. Bu nisbat o'zgaruvchan bo'ladi. Shuning uchun yalpi mahsulot, bandlik dinamikasi yalpi talab omillariga bog'liq bo'ladi.

Yalpi talab bu iste'mol talabi va investitsiya talabini (ish-lab chiqarish vositalariga bo'lgan talab) o'z ichiga oladigan talab hisoblanadi. J.M.Keyns bo'yicha, ish bilan bandlik va milliy daromad ishlab chiqarish, uning dinamikasi taklif omillari (ishla-tilayotgan mehnat, kapital miqdori, ularning unumdorligi) bilan emas, balki talab omillari bilan aniqlanadi. U o'z tadqiqoti markaziga talab muammosini qo'yadi. Uning bu nazariyasi samarali talab nazariyasi deyiladi.

Yalpi talab iste'molchilar, korxonalar, hukumat sotib olish-ga rozi bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi bilan narxlar darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Bu to'lovga qobil talab bilan ta'minlangan tovar va xizmatlar summasi. Narxlar bilan milliy mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

Yalpi taklif va yalpi talab kesishgan nuqta narx daraja-sining muvozanatlashganligini, milliy ishlab chiqarishning real hajmining muvozanatlashganini bildiradi, shuningdek, bandlik darajasini tavsiflab

beradi. J.M.Keyns uni samarali talab nuqtasi deb atadi. Samarali talab bu – bandlik darajasini ifo-dalovchi yalpi to'lovga qodir talab.

Bu erda yalpi talabni qanday rag'batlantirish asosiy muammo hisoblanadi. J.M.Keyns XX asrning 30-yillari ko'pchilik mamla-katlarda yalpi talabning (iste'mol talabi ham, investitsiya talabi ham) samarali bo'lmaganligini asoslab berdi:

a) iste'molga bo'lgan talabning etarli darajada samarali bo'lmashligiga asosiy sabab, ish haqi oshganda kishilar iste'moli-ning oshib borishi pul daromadining o'sish sur'atidan doimo orqada qoladi, bu holat “asosiy psixologik qonun”ning amal qilishi bilan bog'lab tushuntiriladi, *bu qonunga ko'ra, inson daro-madlari oshib borganda oldingiga qaraganda daromadlarning ko'proq qismi jamg'arila boriladi;*

b) investitsiyaga bo'lgan talab ikkita sababga ko'ra samarali bo'lmagan:

– o'sha “asosiy psixologik qonunning” amal qilishi tufayli iste'molchining sarflagan investitsiyasiga foyda ololmay qolish-dan qo'rqishi;

– kredit uchun yuqori ssuda foizining amal qilishi.

J.Keyns yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish uchun davlat va hukumatning quyidagi faoliyat yo'nalishlarini taklif qiladi:

– davlat uncha yuqori bo'lmagan iste'mol talabini davlat hujjatlarini va iste'molini ko'paytirish orqali kompensatsiya-lashi kerak;

– hukumat ssuda foizini ilmiy asosda tartibga solish yo'li bilan xususiy investitsiyani rag'batlantirish siyosatini yurgazishi kerak;

– bozordagi vaziyatga qarab, ayrim hollarda, aholi jamg'ar-masining haddan tashqari ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik maqsa-dida, aholidan olinadigan soliqlarni ko'paytirish zarur; shu maqsadda vaqti-vaqti bilan ish haqi darajasini muzlatib qo'yish o'rinli hisoblanadi;

– makroiqtisodiy darajada qaror qabul qilishda “**multi-plikator**”dan foydalanish zarur.

3. Insonning psixologik moyilligi

J.M.Keyns ochib bergan psixologik qonunga ko'ra, inson daro-madlari oshib borishi bilan iste'mol va jamg'armani ko'paytirib borishga moyil. Shuning uchun iste'mol va jamg'armaning milliy daromadga bog'liqligi, ularning nisbati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nisbat iste'molga bo'lgan me'yorli moyillikni tavsiflab beradi. Nega “me'yorli”? Chunki gap qo'shimcha daromad (Y) va uning iste'molga

(S) va jamg'armaga (S) taqsimlanishi to'g'risida boradi, shuningdek, gap qo'shimcha (me'yorli) ortib boruvchi iste'mol to'g'risida ham boradi. «Asosiy psixologik qonun, – deb yozadi J.M. Keyns, – shundan iboratki, kishilar, odat-da, daromadlari ortib borishi bilan o'z iste'molini ko'paytirish-ga moyildirlar, lekin bunda iste'mol daromad ortgan darajada oshmaydi».

Bu hol shu narsani bildiradiki, agar daromad o'zgarsa, iste'mol ham shu yo'nalishda o'zgaradi, lekin iste'mol o'zgarishi daromad o'zgarishi darajasidan past bo'ladi. J.M. Keyns iste'mol o'zgarishi bilan ushbu o'zgarishni keltirib chiqargan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatni iste'molga bo'lgan me'yorli moyillik deb atadi va uni quyidagi formula bilan ifodaladi:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

Iste'mol va umumiy daromad o'rtasidagi nisbatni esa, u iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillik deb atadi:

$$APC = \frac{C}{Y}$$

Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, J.M. Keyns o'z naza-riyasida iste'molga bo'lgan moyillik tushunchasi bilan birga jam-g'armaga bo'lgan moyillik tushunchasini ham ilgari surdi. Jam-g'armaga bo'lgan me'yorli moyillik – bu jamg'arma miqdori o'zgari-shi bilan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatdir:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Jamg'armaga bo'lgan o'rtacha moyillik esa jamg'armaning umu-miy daromadga bo'lgan nisbati bilan ifodalanadi:

$$APS = \frac{S}{Y}$$

Bu erda shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, agar umumiy daromad oshsa, unda kishilar ushbu oshgan daromadning bir qis-mini iste'molga sarflasalar, ikkinchi qismini jamg'aradilar. Shuning uchun jamg'arma va iste'mol o'zgarishlari yig'indisi daromad o'zgarishiga teng, ya'ni

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y$$

unda, $\Delta C / \Delta Y + \Delta S / \Delta Y = 1$

Masalan, daromad 3 ming so'mga ko'paydi, bunda iste'mol 2100 so'mga, jamg'arma esa 900 so'mga ortdi deylik. Unda $MRS = 2100 : 3000 = 0,7$, $MRS = 900 : 3000 = 0,3$. Bu qo'shimcha har bir so'mlik daromadning 70 tiyini iste'molga, 30 tiyini esa jamg'armaga

sarflanayotganini birdiradi.

Daromadlarning ko'payib borishi bilan iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy miqdori ko'payib boradi, lekin iste'molning nisbiy hissasi kamayib boradi, jamg'armaning hissasi esa oshib boradi. Masalan, $MRS + MRS = 0,7 + 0,3 = 1$; bir oz vaqt o'tgandan keyin $0,6 + 0,4 = 1$ keltirib chiqarishi mumkin. J.M. Keynes daromadlar ko'payib borishi bilan iste'mol xarajat-lari hissasining nisbatan pasayib borishini inson xatti-hara-katidagi sabablarga bog'lab tushuntiradi. Bunday sabablar hammasi bo'lib sakkizta – xasislik, ehtiyotkorlik, tejab-tergab sarflash va b. Natijada, iste'molga bo'lgan me'yorli moyillik jamiyatda pasayib boradi. Iste'mol talabi aynan o'sha me'yorli moyillikka bog'liq. Ko'payib borayotgan jamg'arma miqdorining investitsiya tovarlariga bo'lgan talabga aylanishi qiyinlashadi.

Bu aytilganlar shu narsadan dalolat beradiki, J.M. Keynes-ning tadqiqot metodologiyasida noiqtisodiy omillar - davlat (ishlab chiqarish vositalariga va yangi investitsiyalarga bo'lgan iste'mol talabni rag'batlantiruvchi sifatida) va odamlarning psixologiyasi (xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'zaro munosa-batlarini oldindan belgilab beruvchi sifatida) ham iqtisodiy o'sishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Jamg'armalarning investitsiyalarga aylanishi muammosi va investitsiyalarga ta'sir etuvchi boshqa omillar

J.M. Keynes nazariyasida yuqori ish bilan bandlikni ta'min-lashda, milliy daromadni ko'paytirishda investitsiyalarning ro-liga katta e'tibor beriladi. Investitsiyalar muammosi asosiy muammo hisoblanadi. Investitsiyalar muammosi bu – jamg'arma-larning investitsiyalarga aylanishi muammosidir.

Agar investitsiyalar hajmi jamg'armalar hajmidan ortiq bo'lsa, u holda yalpi talab taklifdan ortiqdir va milliy daromad o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Agar investitsiyalar jamg'armalardan kam bo'lsa, u holda yalpi talab taklifdan kamdir va daromad kamaya boradi. Va nihoyat, agar investitsiyalar jamg'armalarga teng bo'lsa, yalpi talab taklifga teng va milliy daromad darajasi o'zgarmay qoladi (Pezenti A. Ocherki politicheskoy ekonomii kapitalizma. V 2-x t.: Per. s italyanskogo. M.: «Progress», 1976, 628-629 s.).

Jamg'armalar jiddiy to'siqlarsiz investitsiyalarga aylanishi uchun nima qilish kerak?

J.M. Keyns klassiklarning tejamkorlik, joriy iste'mol-dan o'zini tiyish iqtisodiy o'sishning asosi degan tushunchasini inkor etadi va asosiy e'tiborni «tejamkorlik uddaburonliksiz bo'lishi mumkin emas», «tejamkorlik uddaburonlikdan oshib keti-shi bilanoq, u oxirgisining jonlanishiga halaqit beradi» degan qoidaga qaratdi. Haqiqatan ham, jamg'armalarning ko'payishi in-vestitsiyalarning ko'payishidan ustun bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy rivojlanish ertami-kechmi to'xtaydi: samarali talab yalpi taklifdan orqada qoladi va ortiqcha ishlab chiqarish vujudga keladi.

J.M. Keyns bo'yicha, jamg'arma va investitsiyalar, yangi klassiklar hisoblaganlaridek, moliya bozorida avtomatik tarzda tenglashmaydi. Jamg'armalar va investitsiyalar dinamikasi har xil omillarga bog'liq bo'ladi. Jamg'armalar daromad o'sishiga qarab ko'payib boradi. Investitsiyalar kapital qo'yilmalaridan kela-digan foydaga va foiz stavkasiga bog'liq. Bu bilan J.M. Keyns bozor tizimining eng zaif bo'g'inini ko'rsatib beradi: investor iqtisodiyotda kelajakda bo'ladigan vaziyatni mo'ljallab qaror qabul qiladi, jamg'aruvchi qo'lga kiritilgan daromad darajasidan kelib chiqqan holda, ya'ni iqtisodiyotning avvalgi holatiga qarab ish yuritadi.

Jamg'arma miqdori foiz stavkasiga qarab emas, balki yalpi daromadning o'sishiga qarab o'zgarib turadi.

Investitsiyalar hajmi, J.M. Keyns bo'yicha, kapital qo'yilmalaridan keladigan daromad miqdoriga yoki ularning me'yorli unumdorligiga va foiz me'yoriga bog'liq bo'ladi (kutiladigan daromad qancha yuqori va foiz stavkasi qancha past bo'lsa, kredit olish va investitsiyalar hajmini ko'paytirish shuncha foydali). Tadbirkorlar kapital qo'yilmasining me'yorli foydaliligi foiz me'yoridan pasayib ketmaguncha investitsiyalar jarayonini davom ettiradilar. Agar foiz me'yori yuqori bo'lsa, jamg'arma egalari o'z mablag'larini investitsiyalarga, kapital qo'yilmasiga sarflamay-dilar. Negaki pulni qarzga berish, obligatsiyalarni sotib olish yo'li bilan ancha oson daromad topishi mumkin.

Investitsiyadan keladigan foyda darajasining pasayishi va foiz me'yoriga yaqinlashib borishi kuzatilayotgan vaziyatda investitsion faoliyat to'xtatiladi, turg'unlik kelib chiqadi. Foiz me'yori bo'lajak investitsiyalar foydasining quyi chegarasini aniqlab beradi. Foiz me'yori qancha past bo'lsa, investitsiya jarayoni shuncha jonli bo'ladi va aksincha.

5. Multiplikator

J.M. Keynes investitsiyalarning ko'payishi bilan milliy daromadning ko'payishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qildi. Uning ko'rsatib berishicha, investitsiyalarning ko'payishi milliy daromadning o'sishiga olib keladi va u quyidagi formula ko'ri-nishida ifodalanadi:

$$K = \Delta Y / \Delta I$$

Bu erda, K – multiplikator, ΔY – milliy daromadning o'si-shi, ΔI – investitsiyalarning o'sishi.

Investitsiyalarning ko'payishi va uning natijasida milliy daromad va aholining ish bilan bandligining o'sishi maqsadga muvofiq iqtisodiy samara sifatida ko'riladi. Ana shu iqtisodiy samara iqtisodiy adabiyotlarda multiplikator samarasi deb ataladi. Multiplikator – bu son koeffitsienti bo'lib, daromad o'sishi bilan, ushbu o'sishni yuzaga keltirgan investitsiyalar o'simi o'rtasidagi nisbatni ifodalab beradi. Multiplikator atamasini birinchi marta ingliz iqtisodchisi R.Kan 1931 yili ishlatgan. Unda ish bilan bandlik sohasidagi multiplikator samarasi to'g'risida so'z yuritiladi. R.Kanning «ish bilan bandlik multiplikatori» investitsiyalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarmoq-larda ish bilan bandlikning ko'payishi o'rtasidagi nisbatni ifodalab beradi.

J.M.Keynsning «Investitsiyalar multiplikatori» nazariya-siga ko'ra, «qachonki investitsiyalarning umumiy summasi o'ssa, unda daromadlarning ko'payishi investitsiyalar o'simidan K marta ortiq bo'ladi». J.M.Keynsning ta'kidlashicha, bunday holatning sababi «psixologik qonundan» kelib chiqadi, unga ko'ra «real daromad-ning o'sib borishi bilan jamiyat doimo uning kamayib boruvchi qismini iste'mol qilishni xohlaydi».

Multiplikator samarasi, yuqorida qayd qilib o'tganimiz-dek, investitsiyalarning ko'payishi daromadning ortishiga olib kelishini ko'rsatadi va bu ortgan daromad (jamg'armani chiqarib tashlagandan keyin) yalpi talabning bir qismiga aylanadi. Daromadlarning multiplikatsiyalashuvi jarayoni to'xtamaguncha shunday davom etib boraveradi. Bu erda shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, kishilarning jamg'armaga bo'lgan moyilligi qancha ko'p (shunga muvofiq MRS miqdori kam) bo'lsa, multiplikator-ning ahamiyati shuncha kam bo'ladi. To'la ish bilan bandlik sharoitida multiplikator amal qilmaydi, negaki bo'sh turgan resurslar-ning bo'lmaganligi sababali ishlab chiqarishini ortiqcha kengaytirib bo'lmaydi. Real ijtimoiy mahsulot ko'paymagan holda resurslarni faqat tarmoqlararo qayta taqsimlash yuzaga keladi.

Multiplikatsiyalashgan iste'molning kengayishi baholarning o'sishida ifodalanadi.

6. Likvidlik ustunligi, pul massasi va foiz stavkasi nazariyalari

Odamlar o'zida naqd pul bo'lishini xohlashi tushunchasini J.M. Keynes "*likvidlik ustunligi*" deb atagan. Agar yangi klassik-larda pul zaxirasini jamg'arish noratsional hisoblansa, J.M. Keynes bo'yicha esa, bunday jamg'arma bo'lajak xo'jalik vaziyatini prognozlashtirib bo'lmasligi, xo'jalik xatari mavjudligining muqarrar natijasidir. O'z ishlarining yurishmay qolishidan xavo-tirlanish, kelajakka ishonmaslik kishilarni naqd pul saqlashga undaydi. Bundan tashqari, yuqori likvidlik moliyaviy aktivlar moliya bozoridagi «o'yinda» muayyan ustunlik berishi mumkin: qimmatli qog'ozlarning kursi pasayganda ularni tezda sotib olish uchun naqd pullar asqotadi.

Kishilarning o'z uylarida naqd pul zaxiralarini ushlab turishi, J.M. Keynes bo'yicha, quyidagi sabablarga bog'liq:

- xarid qilish zarurligi (transaktsion motiv);
- kutilmagan vaziyat uchun (ehtiyot shartdan);
- chayqovchilik sababi (motivi).

Birinchi ikkita sababni pulning miqdoriy nazariyasining Kembrij varianti tarafdorlari ko'rsatib o'tgan. J.M. Keynes bo'yicha birinchi ikkita sababdan boshqa, chayqovchilik motivi ham naqd pulga bo'lgan talabni kuchaytiradi. Odamlar qimmatli qog'oz-larni sotib olish uchun ularning kursi pasayishini kutadi. Bun-day vaziyat odamlarni o'z qo'llarida ancha likvidli mablag' – naqd pullarni ushlab turishga undaydi.

Foiz stavkasi past bo'lganda qimmatli qog'ozlar kursi yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi ko'tarilishi bilan obligatsiyalar kursi pasaydi. Demak, chayqovchilik funktsiyasi likvidligi foiz me'yori-ga bog'liq. Foiz me'yori qancha past bo'lsa, chayqovchilik motivi bo'yicha naqd mablag'larga talab shuncha yuqori bo'ladi. Foiz me'yori qancha yuqori bo'lsa, naqd pulga talab shuncha past bo'ladi (yuqorida ko'rsatilgan sababga ko'ra).

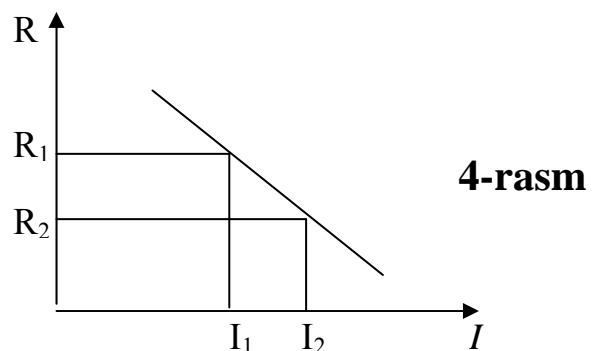
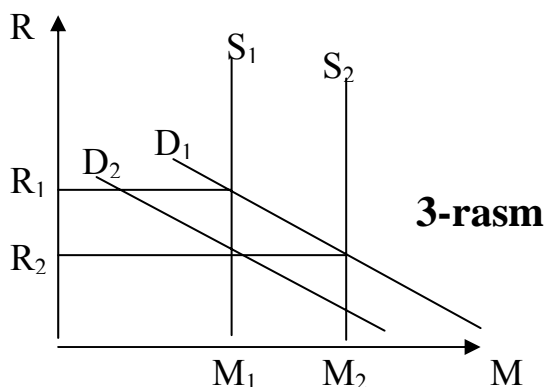
Shunday qilib, pulga bo'lgan yalpi talab ikki qismdan tashkil topadi: a) oldi-sotdi (sdelka) uchun talab (milliy daromad dara-jasidan kelib chiqadigan funktsiya), b) chayqovchilik uchun talab (foiz stavkasi funktsiyasi):

$$D_m = f(Y, R)$$

Ehtiyotkorlik ham likvidlik ustunligini keltirib chiqaruv-chi sabablardan biri hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar – jamg'arma to'plashning xatarli shaklidir. Shuning uchun odamlarga aktivlari bexatar hisoblangan naqd ko'rinishdagi o'ziga xos sug'urta fondi zarur.

Pul massasi va foiz stavkasi. Keynscha modelda baholar o'zgaruvchan emas. Shuning uchun pul massasining ko'payishi ishlab chiqarish darajasiga baholarning o'sishi orqali emas, balki foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Agar yangi klassiklar pul massasi makroiqtisodiy jarayonlarga faqat «to'g'ri» ta'sir ko'rsatish mexanizmini, Viksell - ham «to'g'ri» ham «egri» mexanizmlarini tadqiqot qilgan bo'lsalar, J.M.Keyns esa e'tiborni faqat «egri» mexanizmga qaratdi.

Foiz stavkasi ikkita sababga ko'ra o'zgarishi mumkin: yo o'z aktivlarining bir qismini pul shaklida ushlab turgan kishilar-ning psixologik kayfiyatidagi o'zgarishlar oqibatida (pulga bo'lgan talab egri chizig'ining siljishi), yoki pul massasining o'zgarishi natijasida (pul taklifi egri chizig'ining siljishi). Agar foiz stavkasi R_1 darajada o'rnatilgan bo'lsa (3-rasmga qarang), unda uning R_2 darajaga pasayishi faqat pulga bo'lgan talab egri chizig'i chapga (D_2) siljigandagina yoki pul taklifi egri chizig'ining o'ngga (S_2) siljishi natijasida sodir bo'ladi.

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilib, pul taklifi miqdori foiz stavkasiga va demak, investitsiyalar hajmiga ham ta'sir ko'rsatadi deyish mumkin. Masalan, muomaladagi pul miqdorining M_1 dan M_2 ga o'sishi foiz stavkasini R_1 dan R_2 ga pasaytirdi va investitsiyalar darajasini I_1 dan I_2 ga oshirdi (4-rasmga qarang).

Bu erda bir muammo bor. Uni J.M. Keyns “likvidlik tuzog'i” deb atagan. Uning mazmuniga ko'ra, pul massasi ko'payib boradi, lekin muayyan (foiz juda past) davrga kelib foiz me'yorining pasayishi to'xtaydi. Pulni ko'paytirish foydasiz bo'lib qoladi.

J.M. Keyns asarida likvidlik tuzog'ining ikki sababini ko'rish

mumkin. Birinchidan, foiz stavkasi past bo'lganda (va de-mak, obligatsiya qiymati yuqori bo'lganda) qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari uning oshishini kutadilar (obligatsiyalar qiymatining pasayishini). Shuning uchun ular bugungi kunda qim-mat obligatsiyalarni sotib olmaydilar va o'z aktivlarini likvidli shaklda saqlaydilar (chayqovchilik sababi). Ikkinchidan, past foiz stavkasi pulni qimmatli qog'ozlar ko'rinishida saqlash xatarini qoplamaydi va ehtiyotkorlik sababidan kelib chiqqan holda odamlar o'z jamg'armalarini xavfsiz bo'lgan naqd pul ko'rinishida ushlab turishni afzal ko'radilar.

7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning chora-tadbirlari

J.M.Keyns ta'limotidagi asosiy yutuqlardan biri shundan iboratki, unda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turishning zarurligi ko'rsatib berildi. Bu erda shu narsani aytib o'tish joizki, J.M.Keynsdan oldingi iqtisodchilar (D.Rikardo, A.Pigu, K.Viksell) ham bu borada nazariya yaratganlar. Ammo J.M. Keyns nazariyasi uning o'tmishdoshlari va zamondoshlari nazariya-laridan shu bilan farq qiladiki, u ishsizlik va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari tasodifiy, o'z-o'zidan yuaga keladigan hodi-salar emas, balki bozor mexanizmi harakati tug'diradigan hodisa-lar ekanligini isbotlagani holda, birinchi marta iqtisodiyotni davlat tomonidan muntazam, uzluksiz ravishda tartibga solib turish zarurligini ko'rsatib beradi. J.M.Keyns bu bilan klassik-lar tomonidan ishlab chiqilgan va o'sha paytda hukmron bo'lib turgan tartiblashning mikroiqtisodiy yondashuvini rad etdi. Firmaning (mikroiqtisod) rivojlanishi sharoiti bir butun mil-liy iqtisodiyotning (makroiqtisodiy) rivojlanish sharoitini belgilab berolmasligini ko'rsatib berdi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning keynscha naza-riyasi uch asosiy holatni o'z ichiga oladi: birinchidan, o'z-o'zidan harakatga keladigan bozor mexanizmiga baho beriladi; ikkinchi-dan, iqtisodiyotning boshboshdoqlik asosida rivojlanishi jarayo-nida bo'ladigan qiyinchilik va ziddiyatlarning sabablari talqin qilinadi; uchinchi-dan, kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida iqtisodiyotni tartiblash tadbirlari tizimi belgilanadi.

J.M. Keyns klassiklarning iqtisodiyotning o'zini-o'zi tar-tiblash mexanizmini tanqid qilib, bozor iqtisodiyotida bunday mexanizm amal

qilmasligini, iqtisodiyotni davlat yordamida tartiblash mumkinligini ko'rsatib, «davlat iste'molga bo'lgan moyillikka o'zining rahbarlik ta'sirini qisman tegishli soliq tizimi yo'li bilan, qisman foiz me'yorini belgilash yo'li bilan va ehtimol, boshqa usullar bilan o'tkazishi lozim bo'ladi», deb yozadi.

J.M.Keyns fikriga ko'ra, iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartiblanishining samaradorligi davlat investitsiya-lari yordamida vositalarni qidirishga, aholining to'la ish bilan bandligiga erishishga, foiz me'yorini pasaytirish va belgilashga bog'liq. Uning ta'kidlashicha, davlat investitsiyalari ular etish-may qolgan sharoitda qo'shimcha pul chiqarish bilan kafolatlanishi (byudjet kamomadidan qo'rqmagan holda) kerak, kamomad esa ish bilan bandlikning o'sishi va foiz me'yorining pasayishi bilan bartaraf etiladi. Boshqacha aytganda, J.M.Keyns kontseptsiyasi bo'yicha, ssuda foizi qancha past bo'lsa, investitsiyalarga bo'lgan qiziqish shuncha yuqori bo'ladi, bu, o'z navbatida, ish bilan band-likni oshiradi, ishsizlikni tugatishga olib keladi.

8. Yangi keynschilik

50-yillarning ikkinchi yarmida J.M.Keyns nazariyasi asosida yangi keynschilik shakllandi. Uning ancha ko'zga ko'ringan vakillari amerikalik E.Xansen (1887-1975), P.Samuelson (1915 y. tug'ilgan), E.Domar (1914), S.Xarris (1897-1974), R.Solou (1924 y. tug'ilgan), ingliz R. Xarrod (1900-1978) lar hisoblanadi.

Yangi keynschilikning asosiy tadqiqot ob'ekti makroiqtisodiy miqdorlarning (yalpi talab, yalpi taklif, yalpi, jamg'arma) o'zaro ta'siri hisoblandi. Masalaga bunday yondashuv tsikli ishsizlik, inflyatsiya, iqtisodiy o'sish muammosini tahlil qilishga yordam beradi.

Yangi keynschilar (E.Domar, R.Xarrod) iqtisodiy o'sish nazariyasini ishlab chiqdilar. Undagi asosiy muammo – realizatsiya muammosi hisoblanadi. Bu nazariyaga muvofiq, iqtisodiyot dinamika muvozanat holatda bo'ladi, agar talab ishlab chiqarish resurs-laridan to'la foydalanish imkonini bersa. Talab bog'liq bo'lgan milliy daromadning ko'payishi, ularning fikriga ko'ra, faqat kapital jamg'arilishi funktsiyasi hisoblanadi, kapitalga bo'lgan talab esa, faqat milliy daromadning o'sish sur'ati bilan aniq-lanadi.

Iqtisodiy o'sishning yangi keynschilik modelida iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi o'zaro miqdoriy bog'liqlik, «multiplika-tor-akselerator» tizimi asosiy o'rinda turadi. Investitsiya (kapi-tal

jamg'armasi me'yori) va ishlab chiqarishning kapital sig'imi (kapitalning ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbati) iqtisodiy o'sishning asosiy omillari hisoblanadi.

Yangi keynschilar industriallashtirish paytida kapital sig'imining o'sish moyilligini va «etuk iqtisodiyot» davrida pasayishini payqadilar. Iqtisodiyotda jamg'armaning investitsiya-lardan ortib ketishi korxonalarning to'la quvvat bilan ishlamas-ligiga va ishsizlikka olib keladi. Investitsiyalarga bo'lgan talab-ning jamg'armadan ortib ketishi baholarning o'sishini keltirib chiqardi.

Yangi keynschilar iqtisodiyotni bilvosita va bevosita tartib-lash chora-tadbirlarini ishlab chiqdilar. Bilvosita ta'sir ko'rsa-tish usuliga soliq siyosati, byudjet orqali moliyalashtirish, kre-dit siyosati, tezlashtirilgan amortizatsiyalar kiradi.

J.M.Keyns tomonidan taklif qilingan ssuda foizini tar-tiblash keng qo'llaniladi. Asosiy kapitalga kapital qo'yilmasini rag'batlantirish uchun foiz me'yorini o'zgartirish, birinchi nav-batda uzoq muddatli kreditlashga nisbatan olib boriladi. Davlat krediti ishlab chiqarishning tarmoq tuzilishini o'zgartirishda, eksport tarmoqlarini rag'batlantirishda, iqtisodiyotning qoloq bo'g'inlarini qo'llab-quvvatlashda, infratuzilmani rivojlanti-rishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda muhim rol o'ynay boshlaydi.

Yangi keynschilar multiplikator printsipini akselerator (jadallashtirish) printsipi bilan to'ldirdilar. Multiplikator printsipi bo'yicha investitsiya ish bilan bandlikni ta'minlab daromadni oshiradi. Akselerator printsipiga ko'ra daromadlar-ning o'sishi konkret sharoitda investitsiyaning ko'payishiga olib kelishi ham mumkin. Buning ma'nosi shundan iboratki, daromad-larning ko'payishi yalpi talabning oshishiga olib keladi, yalpi talabning oshishi esa, ishlab chiqarishning kengaytirilishini taqozo etadi va demak, yangi investitsiyalarga bo'lgan talab kelib chiqadi. Akselerator daromad o'sishi bilan kelgusi investitsiyalar o'simi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

Tayanch iboralar

- «psixologik qonun»;
- «samarali talab»;
- iqtisodiyotni tartiblovchi – davlat;
- iste'molga bo'lgan moyillik;
- jamg'armaga bo'lgan moyillik;

- foizni tartiblash;
- jamg'arma;
- investitsiya;
- multiplikator;
- akselerator.

Takrorlash uchun savollar

1. J.M. Keynsning o'rganish uslubining o'ziga xosligini tav-siflab bering?
2. J.M. Keynsning "psixologik qonuni"ning mohiyati nima?
3. Samarali talab deganda nimani tushunasiz?
4. "Multiplikator investitsiyasi" qanday ma'noni bildi-radi?
5. J.M. Keyns iqtisodiyotni davlat tartiblashning qanday chora-tadbirlarini ilgari suradi?
6. "Likvidlik ustunligi" deganda nimani tushunasiz?
7. E.Domar va R.Xarrod yangi keynschilik iqtisodiy o'sish nazariyasining mohiyati nima?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: "O'zbe-kiston", 1998.

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Bek», 2005.

Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. M.: «Delo Ltd», 1994.

Braginskiy S.V. Pevzner Ya.A. Politicheskaya ekonomiya: diskussionnie problemi, puti obnovleniya. M.: Misl, 1981.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «O'zbekiston», 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Moliya-iqtisod", 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Tsentr», 1998.

Keyns Dj.M. Obshchaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg (Antologiya ekonomicheskoy klassiki). M.: "Ekonomika", 1993.

Klassiki keynsianstva (R.Xarrod, E.Xansen), V 2-x. t. M.: Ekonomika, 1997.

Nosova S.S. Puti vixoda iz ekonomicheskogo krizisa: modeli multiplikatora-akseleratora. M.: Izdatelstvo Ros. Ekon. Akad., 1993.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumani-tarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.

Razzoqov A. va b. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Moliya", 2002.

Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. T.: AO «Uchqun», 1999.

Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: "INFRA-M", 1999.

3 - mavzu. Monetarizm

R E J A :

1. Monetarizm kontsepsiyasi va uning asosiy qoidalari
2. Ayirboshlash tenglamasi
3. Pulga bo'lgan talab va taklif
4. Pul massasi va iqtisodiy tsikllar

1. Monetarizm kontsepsiyasi va uning asosiy qoidalari

Monetarizm iqtisodiy ta'limotlar tarixida keng tarqalgan mashhur va nufuzli oqimdir. Bu oqimning atoqli namoyandasi Chikago universitetining professori, iqtisodiy sohasida Nobel mukofoti sohibi **Milton Fridmen (1912)** hisoblanadi. Mone-tarizm (monetary - pul) – bu iqtisodiyotdagi tebranma harakatda pul hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb tasdiqlovchi iqtisodiy fandagi oqim. Monetarizm – nafaqat pul to'g'risidagi ta'limot. Bu maktab vakillarining diqqat markazida pul kategoriyasi, pul-kredit dastaklari turadi; ammo ularni pul mexanizmi, bank tizimi, pul-kredit siyosati, valyuta munosabatlari shunchaki qiziqitirmadi. Monetaristlar ularni pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rta-sidagi bog'liqlikni aniqlash uchun tadqiq qildilar. Monetarizm keynschilar ta'limotiga muqobil tarzda yuzaga kelgan bozor iqtisodiyotida pulni olqishlovchi nazariyadir.

Bozor mexanizmi ustunligiga asoslangan M.Fridmen naza-riyasiga ko'ra, erkinlik va xususiy tadbirkorlik o'rtasida ichki bog'liqlik mavjud. Faqat xo'jalik erkinligi sharoitida siyosiy erkinlikka, iqtisodiy samaradorlikka va tenglikka erishish mum-kin. Iqtisodiyotda nima qilish kerakligini millionlab kishilar-dan ko'ra davlat amaldorlarining yaxshi bilishi dargumon, deydi M.Fridmen. Davlatning xo'jalik jarayonlarga aralashuvi iqtiso-diyotning o'zini-o'zi tartiblash tizimini buzishga olib keladi. Shuning uchun davlat pul va ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlagan holda, pul muomalasini nazorat qilish bilan cheklanmog'i lozim.

Monetarizmning asosiy qoidalari. M. Fridmen kontsepsiya-sini tasavvur qilish uchun, uning tarafdorlari u yoki bu darajada qo'llab-quvvatlagan asosiy qoidalarni ko'rib chiqamiz.

Birinchi qoida – *bozor xo'jaligining barqarorligini tan olish*. Monetaristlar fikricha, bozor iqtisodiyoti o'zining ichki xususiyatiga ko'ra barqarorlikka, o'zini o'zi tartiblashga intiladi. Bozor raqobati tizimi mustahkam barqarorlikni ta'minlaydi. Mabodo muvozanat buzilsa, baholar uni tuzatishning bosh vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nomutanositliklarning vujudga kelishi, odatda, ichki sabablar natijasida emas, balki tashqaridan bo'la-digan arashuvlar, davlat tartiblashidagi xatolar natijasi hisob-lanadi.

Bozor xo'jaligining barqarorligi to'g'risidagi ushbu qoida J.M. Keynsning iqtisodiyotiga davlat aralashuvining zarurligi to'g'risidagi tasdig'iga qarshi qaratilgandir.

Ikkinchi qoida – *pul omilining muhimligi*. Iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatuvchi turli dastaklar ichida pul dastaklari ustun qo'yiladi. Aynan ular (ma'muriy, baholar dastaklari emas, soliq tizimi emas) iqtisodiyotni a'lo darajada barqarorlashtirishga qodir.

Agar J.M.Keyns byudjet siyosatini ancha aniq, tezkor va natijasini oldindan bilish mumkin bo'lgan dastaklar sifatida baholagan bo'lsa, M.Fridmen undan farqli ravishda, pul-kredit siyosatini ana shunday tavsiflaydi. Uningcha, (Keynsga qaraganda), pul–kredit siyosati iqtisodiy faollikni ancha kuchaytiradi. U pulni ishlab chiqarish, ish bilan bandlik va baholarni aniqlashda yagona bosh omil sifatida qaraydi.

Pulning asosiy xususiyati uning likvidligida. Pulni xoh-lagan paytda almashtirish, unga har qanday tovarni sotib olish mumkin. M. Fridmen pul harakati (pul massasining o'sish sur'ati) va yalpi ichki mahsulot o'rtasida o'zaro chambarchas bog'-liqlik amal qilishiga asoslanadi. Pul massasining o'sish sur'ati-ning tezlashuvi yoki sekinlashuvi faol ish yuritishda, ishlab chiqarishning tsikli tebranishida aks etiladi.

Uchinchi qoida – *tartiblash joriy vazifalarga emas, balki uzoq muddatli vazifalarga mo'ljallangan bo'lishi kerak*. Gap shundaki, pul massasidagi o'zgarishlar natijasi asosiy iqtisodiy parametrlarda birdan aks ettirilmaydi, balki biroz vaqtdan ke-yin ta'siri bilinadi. Odatda, lag (vaqtincha o'zilish) bir necha oy-ni tashkil etadi. U shu narsani bildiradiki, pul massasidagi o'zgarishlar yalpi ichki mahsulotga birdan emas, balki bir oz vaqtdan (oydan) keyin ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pul siyosati joriy tartibdagi samaraga va qisqa muddatli o'zgarishlarga mo'ljallangan bo'lmay, balki uzoq muddatli xarakterga ega.

2. Ayirboshlash tenglamasi

M. Fridmen kontseptsiyasi garchi o'ziga xosligi bilan ajralib tursa ham, u pulning miqdoriy nazariyasiga asoslanadi. Pulning miqdoriy nazariyasiga ko'ra, pul miqdori bilan baholar darajasi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud, baholar muomaladagi pul miqdori bilan aniqlanadi, pulning sotib olish qobiliyati esa baho darajasiga bog'liq. Pul massasi ko'paysa, baholar o'sadi, va aksincha, pul massasi kamaysa, baholar pasayadi, ya'ni boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda tovarlarning baholari pul miqdori-ga mutanosib tarzda o'zgaradi.

Tovar aylanishini ta'minlovchi naqd pul taxminan bir yil-lik daromadning o'ndan bir qismini tashkil etadi, deb faraz qilaylik. Boshqacha aytganda, pul yiliga o'n marta aylanadi. Pul bir yilda 10 marta aylansa, unda misol uchun 10 mln. so'mlik bir yillik daromadni (mahsulotni) sotish uchun muomalada 1 mln. so'm bo'lishi kerak. Agar muomaladagi pul miqdori 1 mln. so'mdan 2 mln. so'mga ortsa, unda (boshqa shartlar o'zgarmagan holda) baholar ham ikki barobar oshadi.

Bunday bog'liqlik, ya'ni muomaladagi pulning miqdori bilan mamlakat doirasida sotilgan tovar va xizmatlarning umumiy miqdori o'rtasidagi bog'liqlik Irving Fisherning **ayirboshlash tenglamasida** ifodalanadi:

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

bu erda, M – pul miqdori; V – muomaladagi pulning aylanish tezligi; R – baholar darajasi; Q – ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning miqdori.

Tenglamaning chap tomonidagi $M \cdot V$ jami ishlab chiqarilgan tovarni sotib olishga ketgan xaridorlarning umumiy sarflarini va pulning aylanish tezligini bildirsa, o'ng tomonidagi $P \cdot Q$ esa, ushbu ayirboshlanadigan tovarlar miqdori va baholar darajasini bildirdi. Agar $M \cdot V$ bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, unda u nominal sof milliy mahsulotga (SMM) teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = P \cdot Q$.

Ayirboshlash tenglamasi funktsional bog'liqliklarni ancha aniq tasavvur etishga imkon beradi. Agar pul massasi ortsa yo (R) baholar, yo (Q) ishlab chiqarish miqdori o'zgaradi.

Klassiklar muomaladagi pulning aylanish tezligi (V) , va ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori (Q) pul massasi (M) o'zga-rishiga bog'liq emas deb hisoblaganlar. Ularning fikriga ko'ra, ishlab

chiqarishning real miqdori davlatning mehnat resurslari holati bilan, ishlab chiqarish quvvatlari bilan aniqlanadi, pul-ning aylanish tezligi esa ishchilarga har yili to'lanadigan ish haqi miqdoriga o'xshash omillar bilan ifodalanadi.

Monetaristlar juda ko'p amaliy materiallarga asoslangan holda (bu haqida yuqorida aytib o'tildi) pul taklifi nominal SMM ishlab chiqarishda hal qiluvchi omil hisoblanadi, deb xulosa qiladilar.

3. Pulga bo'lgan talab va taklif

Kishi bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z boyliklarini har xil shakllarda (pul, qimmatli qog'ozlar, er uchastkasi, ko'chmas mulk va boshqa ko'rinishlarda) saqlashi mumkin. Har kim o'z boyligini ko'paytirishga va aynan qaysi shaklda saqlash maqsadga muvofiq kelishiga intiladi.

Boylikning bir qismini pul shaklida ushlab turish maqsadga muvofiq. Negaki pul likvidli, unga har qanday tovar sotib olish mumkin.

M.Fridmen bo'yicha, pulga bo'lgan talab nafaqat moliyaviy aktivlardan keladigan daromadlarga, balki daromad keltirishi mumkin bo'lgan boshqa boylik shakllariga ham bog'liq.

M.Fridmen boylikning beshta asosiy shakllarini ajratib ko'rsatib beradi: pullar, obligatsiyalar, aktsiyalar, moddiy ne'mat-lar, inson kapitali. Bir shakldagi boylikning qimmati oshishi, ikkinchisining pasayishi mumkin. Shu bois, boylik shakllarining almashtirib turilishi, ulrani sotish va sotib olish operatsiyalari doimo bo'lib turadi. Odamlar o'z boyliklarini ancha likvidli aktiv – pul shakllarida ushlab turishga harakat qiladilar. Pulga egalik qilish o'z-o'zidan daromad olib kelmaydi. Pul zaxirasi, bir tomondan, kundalik xarajatlar uchun kerak bo'lsa, ikkinchi tomon-dan, aktivlarni pul shaklida saqlash muqobil daromad olish imko-niyatini yo'qotadi. Yostiqlarning tagida, sandiqning tagida yotgan pul-lar ularning egalarini obligatsiyalarni sotib olish, tadbirkorlikka pul qo'yish va boshqa yo'llar bilan daromad topishdan mahrum etadi.

Keynschilardan farqli ravishda, monetaristlarning tasdiq-lashicha, pulga bo'lgan talab asosan ayirboshlash ehtiyojlari, bosh-qacha aytganda, transaktsion sabablar bilan aniqlanadi. Savol tug'iladi: odamlar o'z aktivlarining qancha qismini likvidli shaklida ushlab turishlari kerak? M.Fridmen bo'yicha, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan qismini. Kassa zaxira-sisiz bo'lishi mumkin emas, lekin kassada kamroq pul saqlash maq-sadga muvofiqdir. Agar kassada

pullari ko'payib ketsa, odamlar ularni ko'proq foiz yoki foyda keltiradigan aktivlarga aylan-tiradilar.

Agar baholarning (inflyatsiya) oshishi kutilsa, pulga talab kamayadi, aksincha, baholarning pasayishi kutilsa, pulga bo'lgan talab kuchaydi. Pulga bo'lgan talab foizga ham bog'liq. Foiz osh-ganda pulga talab pasayadi. Lekin pulga bo'lgan talab nafaqat foiz stavkasiga, balki M.Fridmen bo'yicha, boshqa aktivlarning daro-madlariga nisbatan pulning me'yorli foydaliligi ham bog'liq. Uning me'yorli foydaliliga qancha yuqori bo'lsa, pul talabi ham ko'payadi.

Pulning muomaladagi miqdori uning taklifini bildiradi. Pul taklifi ancha o'zgaruvchan bo'ladi, u iqtisodiy omillar bilan aniqlanmaydi, balki tashqi ta'sirdan yuzaga keladi. Pul taklifi markaziy bank tomonidan, tijorat banklari beradigan kreditlar miqdori, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan tartibga solinib turiladi. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi monetar muvozanatni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalar hisoblanadi. Bunda muvozanat ajralgan holda shakllanmaydi. Pul sektoridagi muvozanat tovar sektorida bo'ladigan jarayonlar bilan uzviy bog'langan.

Pul taklifidagi o'zgarishlarning YaIM bo'lgan ta'sirini monetaristlar va keynschilar har xil tushuntiradi. Keyns bo'yicha, pul-kredit siyosati (pul miqdorining o'zgarishi) asosida foiz stavkasi yotadi, u investitsiyaga va yalpi talabga ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida qoraladi. Shu bilan birga u foiz stavkasi rolini juda oshi-rib yubormaslik kerakligini qayd qilib o'tadi. Bundan tashqari, foiz stavkasining pasayishi investitsion talabning doimo o'sishini kel-tirib chiqarmaydi ("investitsion tuzog'i" sababli), pul massasining ko'payishi esa foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqarmasligi mumkin ("likvidlik tuzog'i" sababli).

Monetar nazariyada pul talabi va taklifi asosiy hisob-lanadi. Ular tovarlarga va investitsiyalarga bo'lgan talabni pul oqimi (pul miqdori massasi)ga bog'lab tushuntiradi. Pul massasining bir oz ko'payishi tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi, lekin pul talabining me'yordan oshib ketishi baho-larning oshib ketishiga olib keladi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartiblovchi dastak sifatidagi baho mexanizmining amal qilishi-ga halaqit bermaslik kerak.

4. Pul massasi va iqtisodiy tsiklar

M. Fridmen, Anna Shvarts bilan birga yozgan «Qo'shma Shtatlarning monetar tarixi (1867-1960 yil)» asarida katta hajmdagi materiallar yordamida pul massasining kuchayishi bilan iqtisodiy tsikl fazalari o'rtasida

bog'liqlik borligini ko'rsatib berdi. U pul massasi o'sishning tezlashuvi yoki sekinlashuvini kuzatib, deyarli 100 yil mobaynida AQSh ning barcha xo'jalik dinamikasi pul massasi harakati bilan aniqlanib kelingan, degan xulosaga kelgan. Pul mas-sasining o'sish sur'atining o'zgarishi ijtimoiy mahsulot o'sishida o'zgarish keltirib chiqaradi. Pul massasining yuqori o'sish cho'qqisi ishlab chiqarishning o'sishini, pul massasining quyi nuqtasi ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, pul massasi (muomaladagi pul miqdori) iqtisodiy hayotga iste'molchilar va firmalar sarf-xarajatlari orqali bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pul taklifi o'sishi uning «arzonlashuviga» olib keladi (foiz stavkasi pasayadi). Kredit olish foydali hisoblanadi, investitsiya tovarlariga bo'lgan talab kengayadi. Kapital qo'yilmasining ortishi bilan yalpi ichki mahsulot ko'payib boradi, ish bilan bandlik ham oshadi.

Pul taklifining ko'payishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar faqat miqdor ko'rsatkichlarida o'z ifodasini topmaydi. Pulning aylanishi va mahsulotlar miqdori doimiy bo'lganda pul taklifi-ning o'zgarishi bahoga to'g'ri ta'sir ko'rsatadi: pul taklifi kuchay-ganda uning xarid qobiliyati pasayadi, ya'ni baho oshadi. Agar pul taklifining ko'payishi YaIM ko'payishi bilan birga olib borilsa, baholar oshmaydi.

Baholarning o'zini-o'zi tartiblab turishi va pullarning so-tib olish qobiliyatining tenglashuvi natijasida pul sektori bilan tovar sektori o'rtasida zaruriy aloqa o'rnatiladi.

Monetaristlar pulning bosh funktsiyasi - iqtisodiy rivoj-lanishning moliyaviy asosi va muhim harakatlantiruvchi kuchi bo'-lib xizmat qiladi degan qoidaga asoslanadi. Pul massasini tar-tiblash (ko'paytirish) banklar tizimi orqali resurslarning tar-moqlar o'rtasida taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi, texnika taraqqiyotiga «yordam beradi», iqtisodiy faollikni qo'llab – quvvat-lashga imkon beradi.

Pul dastaklaridan nihoyatda ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak. Pul massasi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasida muvozanat bo'lishi zarur. Shu bois, M. Fridmen monetar qoidalarni qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra real yalpi ichki mahsulotning o'sishi bir yilda 3 foizni tashkil etganda (AQSh uchun) pul massasining o'rtacha o'sish sur'ati 3-5 foiz miqdorida belgilanishi lozim. Bu iqtisodiyotda faollikni kel-tirib chiqaradi. Agar pul taklifining ko'payishi yiliga 3-5 foiz-dan oshib ketsa, inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi, agar pul-ning ko'payishi 3-5 foizdan past bo'lsa YaIM o'sishi pasayadi.

M. Fridmen fikri bo'yicha, Buyuk turg'unlik davri qiyin-chiliklari, eng avvalo, federal rezerv tizimining (FRT) iqtiso-diyotda pul

miqdorining kamayib ketishini bartaraf etishga qurbi etmaganligi bilan bog'liq (fond bozorining sinishi va banklar-ning xonavayron bo'lishi sababli). Pul massasining etishmasligi esa talabga salbiy ta'sir ko'rsatdi, real ishlab chiqarish hajmi esa pasayib bordi. Bu erda shu narsani aytish kerakki, monetarist-larning tanqidi behuda bo'lgani yo'q, u keyinchalik o'z foydasini ko'rsatadi. 1987 yil 19 - oktyabrda jahon miqyosida fond bozori si-nishi kuzatildi. Ammo FRT va boshqa markaziy banklarning qat'-iy xatti-harakati tezda o'z samarasini berdi. Rag'batlantiruvchi pul siyosati amalga oshirildi. Foiz stavkasi pasaydi, bu bank ishidagi sarosimani to'xtatdi.

Monetar kontseptsiyasining keynschilikdan farqi. Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, pul siyosati pul talabi va uning taklifi o'rtasida nisbat o'rnatishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Pul taklifining o'sishi (pulning o'sish foizi), baholar barqarorlikni ta'minlaydigan darajada bo'lishi lozim. M. Fridmen fikriga ko'ra, bunday darajani aniqlash juda murakkab. Markaziy bank prognozlarida xatolar tez-tez uchrab turadi. Iqtisodiy rivoj-lanishga aynan qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlash qiyin va hatto mumkin emas. Qabul qilinayotgan qarorlar kechikkan bo'lishi va ba'zida qarama-qarshi natijalarni keltirib chiqarishi ham mumkin: masalan, ba'zan ishlab chiqarishning o'sishini rag'bat-lantirish ko'zda tutilganda, pasayish kelib chiqadi, ya'ni qabul qilingan qaror o'sishga to'sqinlik qiladi.

«Agar moliya–kredit sohasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, – deb yozadi M. Fridmen, - ko'pchilik hollarda to'g'ri qarorlardan ko'ra, noto'g'ri qarorlar qabul qilinadi, negaki qaror qabul qiluvchilar faqat cheklangan sohalarini muhokama qiladilar va umuman barcha siyosiy oqibatlar yig'indisini e'tiborga olmaydilar». Markaziy bank qisqa muddatli tartiblashning konyunkturali siyosatdan voz kechishi va iqtisodiyotga o'zoq muddatli ta'sir ko'rsatish, pul massasini asta sekin ko'paytirib borish siyosatiga o'tishi kerak. Pul massasi nominal YaIM ga ta'sir ko'rsatadi.

Monetar kontseptsiya va monetar tavsiyalar keynschilikdan farq qiladi, ba'zan esa unga qarama-qarshidir. Shu bilan birga iqtisodiyotni tartiblash muammosidagi bu ikki yondashuv o'rtasiga katta chegara qo'yish ham noto'g'ri. Har ikkala nazariya, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'llanishga qurilgan. Ma'lum ma'noda har ikkala nazariya bir-birini o'zaro to'ldirib turadi (umumiy daromadni aniqlash nazariyasini tashkil etadi). J.M.Keyns daromadlarining xara-jatlarga miqdoriy bog'liqligini asoslab berdi, M.Fridmen esa daromadlarning pulga bog'liqligini ko'rsatib berdi. Shu

bilan birga, J.M. Keyns va M.Fridmen yondashuvlari o'rtasida ayrim farqlar mavjud. Ularning ba'zilarini umumiy sxemali ko'rinishda aks ettirish mumkin:

Keyns	Fridmen
Davlatning bozor xo'jaligiga aralashuvi zarur	Bozor o'zini o'zi tartiblashga qodir
Ish bilan bandlik yalpi talabga bog'liq	Iqtisodiyot o'zi ishlab chiqarish va ish bilan bandlik darajasini o'rnatadi
Pul massasi ishlab chiqarishga nisbatan xolis (yomon ham, yaxshi ham ta'sir etmaydi)	Pul massasi – baholarning o'sishi va kon'yunkturaning o'zgarishi sababchisidir
Asosiy muammo - ishsizlik	Asosiy muammo - inflyatsiya
O'zgaruvchan pul siyosati lozim	Barqaror pul siyosati zarur
Byudjet kamomadi – talabni rag'batlantirish vositasi	Byudjet kamomadi – inflyatsiya sababchisi

Monetarizm ham, Keynschilik ham iqtisodiyotni tartiblash zarurligidan kelib chiqadi. Ularning nazariy tavsiyalari muayyan bir davrda qo'l kelsa, boshqa davrda ish bermaydi. Shu bois, iqtisodiy vaziyat va sharoitlarga qarab ulardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tayanch iboralar

- monetarizm;
- pulga bo'lgan talab;
- pul taklifi;
- boylik shakllari;
- «ayirboshlash tenglamasi»;
- likvidli aktivlar;
- “likvidlik tuzog'i”;
- foiz stavkasi;
- barqaror pul siyosati.

Takrorlash uchun savollar

1. Monetarizmning asosiy qoidalarining o'ziga xosligi nimada?
2. Ayirboshlash tenglamasining mohiyatini tushuntirib bering?
3. M.Fridmen bo'yicha, pulga bo'lgan talab qanday omillar bilan

aniqlanadi?

4. Pul taklifi degandi nimani tushunasiz?

5. J.M.Keyns va M.Fridmen bo'yicha, pul massasi bilan YaIM o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik qanday mexanizmlar orqali tushuntirib beriladi?

6. M.Fridmenning pul qoidasining mohiyati nima?

7. Monetarizm va keynschilik nazariyalarining o'xshashligi va o'ziga xosligi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari.-T.: "O'zbe-kiston", 1998.

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Ekonomist», 1996.

Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. -M.: «Delo Ltd», 1994.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi -T.: «O'zbekiston», 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. -T.: "Iqtisod-Moliya", 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Tsentr», 1998.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.

Fridmen M. Kolichestvennaya teoriya deneg. -M.: "Elf – Press", 1996.

Fridmen M. Metodologiya pozitivnoy ekonomicheskoy nauki (THESIS). T.: II. Vip. 4. 1994 g.

Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. -T.: AO «Uchqun», 1999.

Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: "INFRA-M", 1999.

4 – mavzu. Institutsionalizm

R E J A :

1. Institutsionalizmning kelib chiqishi va undagi yangi rahnamolar
2. Urushdan keyingi institutsionalizm (XX a. 40-70 y.):
 - a) “yangi industrial jamiyat” kontseptsiyasi;
 - b) konvergentsiya kontseptsiyasi;
 - v) “xalq kapitalizmi”;
 - g) “industrial jamiyatdan keyingi jamiyat”;
 - d) iqtisodiy o’sish bosqichlari.

1. Institutsionalizmning kelib chiqishi va undagi yangi rahnamolar

XIX asrning oxiri XX asrning boshida yuzaga kelgan konkret-tarixiy sharoit ta’sirida AQSh ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan dunyoda eng rivojlangan mamlakatga aylandi. Aynan Amerikada birinchi bo’lib erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotning mono-polistik iqtisodiyotga o’tishi bilan bog’liq bo’lgan muammolar ancha keskin shaklda namoyon bo’la boshladi. Bu AQShda ilk bor antimonopol chora-tadbirlarning ishlab chiqilishiga, ularning XIX asrning oxirida mamlakatda qo’llanilishiga asosiy sabab-lardan biri bo’ldi. Keyinchalik dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlar bunday chora-tadbirlardan keng qo’llana boshladi.

XX asrning boshida AQSh iqtisodchi-olimlari iqtisodiyotda kuchayib borayotgan monopolistik tendentsiyalarni tahlil qilgach va o’z mamlakatining «antitrest» siyosatiga ta’sir ko’rsatgach, iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazorat qilish kontseptsiyasiga asos soldi. Ularning nazariyasi hozirgi kunda iqtisodiy fanda ijtimoiy institutsional yoki oddiy qilib aytganda institutsionalizm deb ataluvchi yangi yo’nalishni boshlab berdi.

«Institutsionalizm» atamasi asosida «institut» tushunchasi yotadi. Institut institutsionalistlar tomonidan jamiyatning rivojlanishda asosiy kuch sifatida ko’riladi. Institutsionalizm tarafdorlari «institut»larga har xil kategoriya va tushunchalarni masalan, davlat, oila, tadbirkorlik, monopoliyalar, xususiy mulkchilik, kasaba uyushmalari, huquqiy qoidalar, din, axloq va shu kabilarni kiritadilar.

Institutsionalizm – bu ma’lum ma’noda *iqtisodiy nazariya-dagi yangi klassik yo’nalishga muqobil nazariyadir*. Agar yangi klassiklar

A.Smitning bozor xo'jaligi mexanizmining takomil-lashganligi va iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartiblashi to'g'risidagi tezisiga va «sof iqtisodiy fan» ga amal qilsalar, *institutsio-nalistlar esa moddiy omillar bilan birga iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi deb ruxiy, ma'naviy, huquqiy va boshq omillarni ham hisoblaydilar*. Boshqacha aytganda, institutsiona-lizm o'zi tahlil qiladigan predmet sifatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ham iqtisodiy, ham noiqtisodiy muammolarni ilgari surdi. Bunda tadqiqot ob'ekti institutlar – birlamchi yoki ikkilamchi turlarga ajratilmaydi va bir-birlariga qarshi qo'yilmaydi.

T.Veblen – institutsionalizm asoschisi. Institutsionalizm-ning vatani AQSh, uning asoschisi **Torsteyn Veblen (1857-1929)** hisoblanadi. Zamonaviy institutsionalizm yo'nalishining dastlabki ko'rinishlari T.Veblenning «**Bekorchi sinf**» **nazariyasi** asarida izohlab berilgan.

Mazkur kitob muallifining fikriga ko'ra, iqtisodiy naza-riya bilan iqtisodiy reallik o'rtasida juda katta uzilish mavjud. Birinchisi, garmoniyaga (muvozanatga) asoslanadi, ikkinchisida uzluksiz evolyutsiya sodir bo'ladi, yashash uchun keskin kurash ketadi. Buyumning foydaliligi va unga erishishning qiyin va mushkul-ligini doimo taqqoslab boruvchi «iqtisodiy odam» modeli shak-shubxasiz eskirdi. Haqiqatda esa insonning xatti-harakati juda ko'p omillarga ko'pincha ichki qarama-qarshiliklarga bog'liq. Taqlid qilishga va raqiblikka bo'lgan tug'ma moyillik bilan birga, uning xatti-harakatiga an'ana, axloq, urf-odat, shuningdek, obro'ga bo'l-gan intilish juda kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun iqtiso-diy tahlil qilishda har xil «institutlarni» (ular yuqorida ko'rib chiqildi) hisobga olish zarur.

T.Veblenning fikriga ko'ra, alohida sub'ektlarning xatti- harakatini emas, balki kasaba uyushmalarining, siyosiy partiyalar-ning ish harakatini o'rganish kerak. Iqtisodiy nazariya bilan iqtisodiy sub'ektlarning asosiy unsurlari (er egalari, ishchilar, kapitalistlar va injener - texnik ishchilar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotda ular-ning roli har xildir.

Bozor xo'jaligi amal qilishining dastlabki bosqichida hoki-miyat va mulk tadbirkorlar qo'lida bo'ladi. Oldin yagona bo'lgan bu sinf keyinchalik kapital egalarga va ishlab chiqarishni tashkil etuvchilarga ajraladi. Kapital egalarni faqat o'z kapitallariga keladigan foyda qiziqtiradi, ular o'z kapitallarini ishlab chiqa-rishga qo'ymaydilar, balki faqatgina kreditga beradilar. Ular-ning daromad manbai bo'lib real

sektor emas, balki moliya soha-sida aylanib turuvchi qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Bu ma'noda kapital egalari *bekorchi sinfni* tashkil etadi. Ishchilar, shuning-dek, ishlab chiqarishni tashkil etuvchilar va texnik mutaxassislar *unumli sinf* hisoblanadilar, ular o'z kapitallariga ega emas va be-korchi sinf kreditga qo'ygan vositalardan foydalanib ish yuritadilar.

Bekorchi sinfning hukmronlik mavqei butun bir iqtisodiyot-ning amal qilishida kredit rolining haddan tashqari oshib keti-shiga olib keladi. Kapitalning anchagina qismi chayqovchilik maqsadlarga foydalaniladi va ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirilmaydi. Kredit inflyatsiyasi vujudga keladi, uning orqa-sidan ssudani zudlik bilan qoplash talabi zarurligi kelib chiqadi. Natijada ommaviy bankrotlik va turg'unlik yuzaga chiqadi, ular o'zining davom etishi muddati bo'yicha iqtisodiy yuksalish davri-dan ancha ortib ketadi.

Bekorchi sinf bilan unumli sinf o'rtasidagi antagonizmning echilishi shunga olib keladiki, hokimiyat texnokratlar qo'liga o'tadi. Kapitalga bo'lgan mulkchilik aksionerlik shaklini oladi va shu bilan xususiy mulk bo'lishdan to'xtaydi.

Institutsionalizmdagi rahnamolar. Institutsionalizm yo'nalishiga yangi hayot bag'ishlagan Amerika iqtisodchilari **Jon Kommons (1862-1945)** va **Uesli Mitchell (1874-1948)** hisoblanadi.

J.Kommons o'zining «Institutsional iqtisodiyot» kitobida xo'jalik jarayonlarga ta'sir etuvchi har xil noiqtisodiy (avvalo huquqiy) omillarni tadqiq qildi. U Amerika ishchilar harakati-ni, kasaba uyushmalarining va tadbirkorlar ittifoqining tashkil topish tarixini o'rgandi, mehnat huquqini tahlil qildi. J.Kommons fikriga ko'ra, jamiyatning huquqiy tizimi xo'jalik hayotida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uningcha, bitishuv - (ya'ni huquqiy akt) iqtisodiy tizimning bosh bo'g'ini hisoblanadi. Bitishuv o'z tabiatiga ko'ra uning ishtirokchilari manfaatlarini ixtiloflilikini, ushbu ixtilofli manfaatlarining o'zaro bog'liqliligini bildiradi. Bitishuv ishtirokchilari sifatida ko'proq individlar emas, balki kasaba uyushmalari va tadbirkorlar ittifoqlari qatnashadilar. Jamiyat vujudga keladigan qarama-qarshiliklarni echib beradigan huquqiy mexanizmni ishlab chiqishi lozim. Masalan, yollanma ishchilar bilan tadbirkorlar o'rtasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan qarama-qarshiliklar kasaba uyushmalari va tadbirkorlarning maqsadga muvofiq o'zaro ta'siri, samarali mehnat huquqi va maxsus hukumat hay'ati faoliyati tufayli echilishi mumkin.

J.Kommons o'zining ijtimoiy hayotga bo'lgan qarashlarini

tajribada amalga oshirish maqsadida Amerika mehnat federatsiyasi bilan faol hamkorlikda ish yuritdi. 1935 yili uning ta'siri asosida AQShda pensiya ta'minotiga asos solgan «Sotsial himoya to'g'risida akt» qabul qilindi.

U.Mitchell fikriga ko'ra, kishilar faoliyatida asosiy harakatlantiruvchi kuch – pul hisoblanadi. Aynan moliyaviy institut-lar inson xatti-harakatining xarakterini aniqlab beradi. U *iqtisodiy* (moliya, kredit, pul muomalasi) va *noiqtisodiy* (psixologik, ijtimoiy, axloq, xulq, fe'l-atvor) omillarining o'zaro bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ko'rsatib berdi. Madaniy va ijtimoiy-psixologik omillarni hisobga olgan holda davlatning pul, kredit va moliya sohalariga aralashuvini zarur deb hisobladi.

U.Mitchellga katta shuhrat keltirgan uning iqtisodiy tsikl nazariyasi hisoblanadi. Uning bir qator asarlari, jumladan **“Iqtisodiy tsikllar”**, **“Iqtisodiy tsikl: muammo va uning yo'lga qo'yilishi”**, **“Iqtisodiy tsikllarni o'lchash”** ushbu muammoga bag'ishlangan. U o'z asarlarida axborotlarni ishlashda statistik tahlil vositalaridan va matematik uslublardan keng qo'llandi. Mazkur uslub bozor kon'yunkturasi dinamikasini empirik (taj-ribaga asoslangan) tadqiqot qilishga, kapitalistik xo'jalikning bir qator tsiklli tebranish qonuniyatlarini ochib berishga imkon berdi. Uningcha, har bir tsikl o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, ularning asosida juda ko'p sabablar yotadi, ular betakror hisoblanadi. Shuning uchun bitta universal tsikllar nazariyasi bo'lishi mumkin emas.

U.Mitchell o'z tadqiqotlariga asoslangan holda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi yordamida inqirozsiz tsikl kontseptsiyasini asoslab berishga harakat qildi. Maxsus davlat rejalashtiruvchi organlarini tuzish, uning fikriga ko'ra, tsiklli tebranishni yumshatish va qulay iqtisodiy kon'yunkturaga erishish vositasi bo'lishi kerak. Bunda rejalashtirish majburiy emas, balki tavsiyali xarakterda bo'lib, u real, erishish mumkin bo'lgan piro-varid maqsadlar ko'zda tutilgan ilmiy prognozlashtirishga asoslanadi.

2. Urushdan keyingi institutsionalizm

(XX a. 40-70 y.)

Institutsionalistlar asta-sekin boshqa iqtisodiy maktablar talqin qila boshlagan iqtisodiy muammolarni tahlil qila boshladilar. Lekin bunda ular o'z tahlilini har xil siyosiy, ijtimoiy, madaniy institutlarni hisobga olgan holda olib bordilar. Asosiy e'tibor ijtimoiy samaradorlik va

ijtimoiy xarajatlar tushunchalariga berila boshladi.

a) “Yangi industrial jamiyat” kontseptsiyasi

Ikkinchi Jahon urushidan keyin sof institutsionalizm bi-roz susaydi, ammo **Jon Kennet Gelbreyt (1909 yil tug’ilgan)** asarlarida bir muncha o’zgargan shaklda qayta tiklandi. Uning «**Yangi industrial jamiyat**» nomli asosiy asari iqtisodiyotda «texnostruktura»ning tahlili va roliga bag’ishlangan. Texno-struktura deganda, J.K. Gelbreyt fikriga ko’ra, texnologiyalar bo’yicha olimlarni, konstruktorlarni, mutaxassislarni o’z ichiga oluvchi jamiyat qatlamlari, boshqaruv, moliya va umuman olganda, yirik korporatsiyalarning me’yorl ishlashini ta’minlash uchun ke-rak bo’lgan narsalar tushuniladi.

J.K.Gelbreyt fikri bo’yicha, hozirgi zamon bozor iqtiso-diyoti xatti-harakati murakkab texnikalarni ishlab chiqaruvchi yirik korporatsiyalar bilan aniqlanadi. Zamonaviy korporatsiya-larda real iqtisodiy hokimiyat kapital egalariga emas va hatto menejerlarga ham emas, balki texnologik bilim egalari – texno-strukturaga tegishli bo’ladi. Texnostruktura vakillari ishlab chiqarish to’g’risida o’ziga xos professional bilimga va qaror qabul qilish uchun zarur bo’lgan axborotlarga ega. Albatta, rasmiy ji-hatdan muhim qarorlar, qoidaga ko’ra, kompaniyaning etakchi menejerlari – direktor va uning o’rinbosarlarining alohida huquqi hisoblanadi. Lekin barcha qarorlarni qabul qilish deyarli 100 foiz axborotlarga bog’liq. Axborotlar esa texnostruktura «nazorati» ostida bo’ladi.

Texnostrukturaning hukmronlik qilish sababini J.K. Gelb-reyt tarixiy o’xshashlik nuqtai nazaridan asoslab berishga harakat qiladi. Industrial jamiyatgacha bo’lgan davrda asosiy ishlab chi-qarish omili **er** hisoblangan, negaki u ancha noyob resurs sifatida bo’lgan. Shuning uchun real hokimiyat er egalariga qarashli bo’lgan. Buyuk geografik kashfiyotlar va sanoat to’ntarilishi natijasida er resurslari o’zining noyoblik xususiyatini yo’qotadi va ishlab chiqarishning hal qiluvchi omili **kapital** kelib chiqadi. Hokimiyat kapital egalari qo’liga o’tadi. Zamonaviy jamiyatda eng noyob resurs – **axborot, fan-texnika** bilimi. Shuning uchun real hokimiyat texnostruktura qo’lida.

T.Veblen o’z nazariyasida, texnokratiya jamiyatda oldingi qatorlarda bo’lish kerak deb aytgan bo’lsa, J.K. Gelbreyt esa, u amalga oshirildi deb tasdiqlaydi.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining barcha eng muhim hodi-salarini J.K.Gelbreyt zamonaviy texnika taraqqiyotining to’g’ri-dan-to’g’ri va bevosita natijasi deb tushuntiradi. Texnika va texnologiya,

uning fikriga ko'ra, hozirgi zamon kapitalizmi uchun xarakterli bo'lgan yangi iqtisodiy belgilarni vujudga keltiradi. Ulardan eng muhimi rejalashtirishdir. Korporatsiyalarni boshqa-ruvchi texnostruktura ularning ish faoliyatini bir necha yil oldinga rejalashtiradi. Rejalashtirish va bitimlar tizimi (xom ashyo, asbob ukunalar, ilmiy va konstruktorlik ishlamlarni etka-zib berish bo'yicha) barqarorlikni keltirib chiqaradi, raqobatni esa bartaraf etadi. Chunki reja raqobat bilan unchalik «chiqisha olmaydi». Shuning uchun hozirgi zamon iqtisodiyotida muttasil va har tomonlama korporatsiyalararo shartnomalar tuzuladiki, ular bozorning boshqarilib turilishini, barqaror bo'lishini ta'min-laydi. Stixiyali bozor va erkin raqobat faqat darsliklarda qolib ketadi, zamonaviy rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti esa, uzoq muddatli rejalashtirish asosida texnostruktura bilan boshqari-lib turiladi.

J.K. Gelbreyt o'zining keyingi asarlarida texnostruktura nisbatan tanqidiy fikrlarni bildirgan. U texnostrukturani «bo-zor tizimini» ekspluatatsiya qilishda (mayda va o'rta biznesni), davlat amaldorlari bilan qo'shib ketishda, qurollanish ketidan quvishda, tabiiy resurslardan foydalanishdagi isrofgarchilikda, bozorga ta'sir ko'rsatishning monopolistik uslublarini qo'llash-da aybladi. Yirik korporatsiyalar davlat mashinasi bilan uzviy bog'langan va undan naf ko'radi: qulay buyurtmalarni va soliq imtiyozlarini oladi, raqobat kurashida siyosiy mexanizmlardan foydalanadi. J.K. Gelbreyt davlat va jamiyat tomonidan texno-struktura faoliyati tartibga solinib turilishini qayd qilib o'tadi.

U, shuningdek, mayda va o'rta tadbirkorlikni va ijtimoiy texnostrukturani (uy-joy qurilishini, ijtimoiy transportni, tibbiy xizmatni, qishloq xo'jaligini, san'atni) davlatning qo'l-lab quvvatlashini talab qilib chiqdi. «Bozor tizimida» bahoni va ish haqini bevosita tartiblash, uning fikricha, tadbirkorlarda va ishchilarda kelgusidagi baho va daromadlarga bo'lgan ishonchini uyg'otadi. Bu ishlab chiqarish va xususiy investitsiyalarning bar-qarorlashuviga olib keladi. Davlatning aralashuvi, eng avvalo, «bozor tizimi» zarar ko'radigan inflyatsiyani to'xtatish uchun ham zarur. Hukumat korporatsiyalar bilan nufuzli kasaba uyushma-larining o'zaro ta'sir ko'rsatish jarayoniga aralashuvi va yirik biznesdagi baho va mehnat haqi darajasini bevosita nazorat qilib turishi kerak.

b) Konvergenstsiya kontseptsiyasi

Nobel mukofoti sohibi, gollandiyalik olim Yan Tinbergen XX

asrning 60-yillari ilgari surgan konvergenstsiya kontseptsiyasi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Ushbu kontseptsiyaga ko'ra kapitalizm bilan sotsializm rivojlana borgan sari har ikkalasida o'xshash belgilar yuzaga keladi (kapitalizmدا rejali ish roli oshib boradi, sotsializmدا bozor munosabatlari rivojlanadi), tafovutlar asta-sekin yo'qolib boradi. Ishlab chiqarish sharoitlari, madaniyat va fan-texnikaning rivojlanishi umu-miy taraqqiyot natijasida har ikkalasida tobora bir xillashib boradi. Kapitalizm ham, sotsializm ham ayni bir xil muammo-larni hal qilishga, ularni hal etishning bir xil uslublarini qo'llashga intiladi.

Konvergenstsiya texnikada, iqtisodiyotda, siyosatda, ijtimoiy sohada kuzatiladi. Ya.Tinbergan hozirgi paytda hech qaerda «sof kapitalizm» yo'q deb hisoblaydi. Bu borada fikr yuritgan J.K. Gelbreyt texnika taraqqiyotini kapitalizm va sotsializmning yaqinlashuvi negizi sifatida ilgari suradi. U konvergenstsiya moyilligini yirik ishlab chiqarishning o'sishida, jami talabning davlat tomonidan tartibga solinib turishi va hakerolarda ko'radi. «Biz, – deb xulosa qiladi Gelbreyt, – go'yo turlicha bo'lgan ikkita industrial tizimning konvergenstsiyasi hamma eng muhim sohalarda sodir bo'layotganligini ko'rib turibmiz».

Iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solib turishni bi-rinchi o'ringa qo'ygan A.Bergson «har ikkala tizim unchalik xilma-xil emas va keyinchalik ular o'rtasidagi tafovut yanada ko'proq ka-mayib borishi mumkin», – deb yozadi.

Amerika sotsiologi P.Sorokin barcha asosiy yo'nalishlar bo'yicha – tabiatshunoslik va texnika, ijtimoiy fanlar, maorif, san'at, din, nikoh va oila, iqtisodiy tizim, ijtimoiy munosa-batlar, siyosiy tizim sohalarida kapitalizm bilan sotsializmning yaqinlashuvini targ'ib qiladi. Uning fikricha, kapitalizm va so-tsializmning o'zaro konvergenstsiyasi oqibatida ulardan farq qila-digan qandaydir oraliq jamiyat yuzaga keladi.

v) «Xalq kapitalizmi»

Ikkinchi Jahon urushidan keyin institutsionistlar o'zlari oldin taklif qilgan «boshqaruvchilar inqilobi» va «jamoalar kapi-talizmi» kontseptsiyalarini davom ettirdilar. Mazkur kontseptsiyaga binoan hozirgi zamon g'arb mamlakatlarida hokimiyat ayrim shaxslar qo'lida emas, balki jamoalar, eng avvalo, texnokratlar va menejerlar qo'lida bo'ladi. Bu mulkning juda ko'p mayda aktsio-nerlar o'rtasida bo'linib ketishi bilan va ishlab chiqarish ja-rayonining qiyinlashi bilan bog'liq.

Institutsionalistlar tomo-nidan ishlab chiqilgan iqtisodiy fandagi boshqa yo'nalish – iqtisodiy rivojlanish nazariyasidir. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiy o'sishning texnikaviy-xo'jalik omillariga (texnikaning rivojlanishi darajasi, ijtimoiy mahsulotdagi investitsiyalar ulushi va b.) qaratilgan.

XX asrning 40-yillari «xalq kapitalizmi» kontsepsiyasi shakllandi, unda XIX asr oxiridan boshlab kapitalistik tizimda yuz bergan o'zgarishlar qayd etiladi. Yirik korporatsiyalar va davlat tomonidan bozorning tartibga solinib turilishi bozordagi beqarorlikni va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozini bartaraf etishga imkon beradi. Aktsiyalarning keng tarzda tarqalishi yollanma ishchilarni kapital egalariga aylantiradi, bu hol asta-sekin kapitalistlar bilan yollanma ishchilar o'rtasidagi qarama-qarshi-likka barham beradi. Davlatning faol qayta taqsimlash siyosati, keng aholi qatlamining mulkchilikda va kichik biznesda qatnashi-shi, yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari tufayli umumiy farovonlik darajasining oshishi – bular hammasi ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotadi, sinfiy ixtilof asosini bartaraf etadi.

Mazkur o'zgarishlar jamiyatning ijtimoiy-psixologik hola-tiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi va iqtisodiy rivojlanishga imkoniyat yaratib berdi. Bu xususida R.Xeylbruner tasdiqlaganidek: «kapitalizm yangi tizim tufayli ancha diqqatga sazovor va hech qachon boshidan kechirmagan uzoq muddatli iqtisodiy o'sish yo'liga o'tdi... Ushbu tizim tufayli sanoati rivojlangan mamlakatlarda aholining keng qatlamini o'z ichiga olgan mislsiz gullab yashnash qo'lga kiritildi».

g) «Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat»

XX asr 60-yillarning oxiriga kelib aholi turmush darajasining o'sishi, xizmat ko'rsatish sohasining va iqtisodiyotda axborot sektorining roli kuchayib borishi bilan jahon iqtisodiy adabiyotlarida «Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat» kontsepsiyasi keng tarqala boshladi.

Amerika sotsiologi Deniel Bell (1919) hozirgi zamon ijtimoiy tizimini asosiy xarakatlantiruvchi va qayta tashkil etuvchi kuch fan-texnika inqilobi deb hisoblaydi. Fan-texnika inqilobi ta'sirida iqtisodiy jarayonlarda, mulkchilik munosabatlarida, hokimiyatning tuzilishida, madaniyat, ma'naviyat va mafkura sohasida juda katta o'zgarishlar amalga oshiriladi. «Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat» tizimining o'ziga xosligi shundan iboratki, u, eng avvalo – xizmat ko'rsatish jamiyati bo'lib, aholi-ning ko'pchiligi shu sohada ish bilan band bo'ladi.

Bu jamiyat yana shu bilan ifodalanadiki, iqtisodiyot «uyg'unlashgan xarakter» kasb etadi, uning rivojlanish sur'ati oshadi, umumiy farovonlik, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarning yuksak darajasi ta'minlandi, axborot hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Axborot umumxalq boyligi hisoblanadi, uni monopol-lashtirish juda qiyin. Agar industrial jamiyatning asosiy muam-mosi sanoat korporatsiyalarining ishini tashkil qilish hisob-lansa, unda industrial jamiyatdan keyingi jamiyatning asosiy xo'jalik muammosi "axborot iqtisodiyoti" uchun mahsulot yaratuvchi – universitetlar va ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini tashkil qilish hisoblanadi. Insonning jamiyatdagi o'rnini, mavqei va nufuzi endi uning mulkiy boyligidan ko'ra, uning malakasi va bilim darajasiga ko'proq bog'liq bo'ladi.

Haqiqatan ham jamiyatda xizmat ko'rsatish va axborot sohasining yuksak darajada rivojlanishi bunday jamiyatda sifat o'zgarishlar yuz berganligidan dalolat beradi.

d) Iqtisodiy o'sish bosqichlari

Amerika olimi **Uolter Rostou (1916)** o'zining «**Iqtisodiy o'sish bosqichlari**» (1960) kitobida jamiyatning xo'jalik rivojlanishi bosqichlarini ko'rsatib berishga harakat qildi. Rostou jamiyat taraqqiyotini bosqichlariga ajratishda texnikaviy – xo'jalik ko'rsatkichlarini – texnika taraqqiyoti darajasi, jamg'arish me'yori, iste'mol darajasini asos qilib oladi. Unda ijtimoiy omillar ikkinchi o'ringa suriladi va ular texnologik sharoitlarni ta'minlash uchun qancha zarur bo'lsa, faqat shuncha darajada tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish qonuniyatlari iqtisodiy tizim xususiyatlariga bog'liq emas, ular bozor va shuningdek buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotda bir xil hisoblanadi.

U. Rostou iqtisodiy taraqqiyotning beshta bosqichini ko'rsatib beradi:

1. **An'anaviy jamiyat:** «Nyutongacha bo'lgan fan va texnika» bilan hamda qishloq xo'jaligining ustunligi bilan ifodalanadi.

2. **O'tkinchi jamiyat.** Bu erda iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratilgan bo'ladi: fan yutuqlari ishlab chiqarishga tatbiq etiladi, banklar paydo bo'ladi, ishlab chiqarishni investitsiyalash kuchayadi.

3. **Yuksalish davri** (sanoat inqilobi): eski an'anaviy ukld asosan tugatiladi, iqtisodiy o'sish me'yori holat hisoblanadi, ishlab chiqaruvchi sanoatning asosiy tarmoqlarining jadal rivojlanishi amalga oshiriladi, davlat eksportni rag'batlantiradi.

4. **Etuklik bosqichi:** aholining o'sishga qaraganda mahsulot ishlab chiqarishning doimo ortiq bo'lishi ta'minlanadi, milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi kuchayadi, an'anaviy jamiyat batamom tugatiladi.

5. **Ommaviy iste'mol bosqichi:** uzoq muddat foydalanila-digan iste'mol buyumlari va xizmat ko'rsatish asosiy ahamiyat kasb etadi.

U.Rostou AQSh iqtisodiy tizimini ijtimoiy evolyutsiyaning yuqori bosqichi, ommaviy iste'molning yuqori darajasi bosqichi, barcha boshqa mamlakatlarning kelajakdagi rivoji uchun model deb tasvirlaydi. Uningcha, kommunizm – bu industrilashtirishni jadallashtirish zarurati tug'ilgan hollarda «o'tkinchi davrning kasali», «yagona industrial jamiyat»ga o'tishning mumkin bo'lgan yo'llaridan biridir. Sotsializm yuksalish bosqichiga yaqinlashganda va yuksalish bosqichining o'zida jamiyatni jadallashtirishga qodir. «Ammo kommunizm o'z mohiyatiga ko'ra yuqori ommaviy iste'-mol davrida barham topishi kerak». Hozir hammaga ayonki, bu basho-rat amalga oshdi.

Tayanch iboralar

- davlat;
- kasaba uyushmasi;
- yirik korporatsiyalar;
- urf-odat, an'ana;
- «bekorchi sinf»;
- «texnostruktura»;
- «konvergensiya»;
- «yangi industrial jamiyat».

Takrorlash uchun savollar

1. Institutsionalizmning paydo bo'lishining tarixiy-iqti-sodiy shart-sharoitlari.
2. Nega institutsionalizm neoklassik nazariyaga muqobil hisoblandi?
3. "Institutlar" deganda nimani tushunasiz?
4. T.Veblenning "Bekorchi sinf" nazariyasidagi asosiy g'oyalar nimalardan iborat?
5. U.Mitchellning iqtisodiy tsikl nazariyasining o'ziga xos-ligi nimada?
6. J.Gelbreytning "texnostruktura" nazariyasining o'ziga xosligi

nimada?

7. Konvergensiya nazariyasini hozirgi zamonga bog'lab tushuntiring?

8. "Industrial jamiyatdan keyngi jamiyat" kontsepsiyasidagi asosiy g'oya nimaga qaratilgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Ekonomist», 2005.

Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. -M.: «Progress», 1984.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi -T.: «O'zbekiston», 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Iqtisodmoliya», 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Tsentr», 1998.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.

Xayek F.A. Doroga k rabstvu. M.: «Ekonomika», 1992.

Xaylbroner R.L. Ekonomicheskaya teoriya kak universalnaya nauka (THESIS). «Zima» 1993. t.1. Vip. 1.

Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. T.: AO «Uchqun», 1999.

Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: INFRA-M, 2005.

5 - mavzu. Neoliberalizm va ijtimoiy bozor xo'jaligi

R E J A:

1. Neoliberalizm kontsepsiyasi.
2. F.Xayek va uning ijtimoiy-iqtisodiy g'oyalari.
3. V.Oyken "iqtisodiy tizim" tiplari to'g'risida.
4. L.Erxardning iqtisodiy islohotlari.
5. Ijtimoiy bozor xo'jaligi.

1. Neoliberalizm kontsepsiyasi

Neoliberalizm XX asrning 30-yillari keynschilikdan farqli ravishda iqtisodiyotni davlat tartiblashiga bo'lgan muammo-larga mustaqil qarash tizimi sifatida kelib chiqdi. Neoliberalizm erkin raqobat, shaxsiy manfaatlardan kelib chiqqan yakka faoliyat ustunligi g'oyasiga asoslangan nazariya. Yakka iqtisodiy faoliyatga bo'lgan davlat aralashuvi cheklangan bo'lishi kerak. Agar keynschilik davlatning iqtisodiyotga faol aralashuv chora-tadbirlarini qo'llab-quvvatlasa, neoliberalizm esa davlatning passiv tartiblashi tarafdori hisoblanadi.

Iqtisodiy fandagi zamonaviy oqimlarning biri sifatida neoliberalizmning kelib chiqishi A.Smit va D.Rikardo asarlarida shakllangan liberalizm iqtisodiy siyosatidan boshlanadi.

Liberalizmning asosiy belgilari erkin raqobat davridagi tovarli iqtisodiyotning o'ziga xosligini aks ettirgan. Liberalizm, iqtisodiy siyosat sifatida, erkin tadbirkorlik tizimini xo'jalikni tashkil etishning ancha qulay shakli deb qaragan.

Erkin bozor mexanizmi iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishni ta'minlaydigan yagona tartiblovchi mexanizm hisoblangan, davlat esa, ba'zi bir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi kuch sifatida amal qilgan (A.Smit bo'yicha "tungi qaraul").

XX asrning 30-yillarining o'rtalariga kelib keynschilikning rivojlanishi bilan iqtisodiy nazariyada va amaliyotda liberal yo'nalish inqirozi namoyon bo'la boshladi. Uning natiijasida: bir guruh iqtisodchilar o'zlarining qarashlaridan voz kechgan holda keynschilikka qo'shib ketdi va bu yangi ta'limotni ancha to'g'ri deb hisobladi; ikkinchi guruh iqtisodchilar bozor munosabatlarida davlatning xarakteri, o'рни va roli to'g'risidagi o'zlarining ko'z qarashlarini himoya qildi va ularni qayta o'zgar-tirgan holda neoliberalizm guruhini tashkil etdi. Keyinchalik iqtisodiy fanda neoliberal kontsepsiyasining asosiy

tamoyil-lari ishlab chiqildi va ularning amaliyotda amal qilishi ko'rsatib berildi, neoliberalizm oqimi va maktabi shakllantirildi, shu-ningdek, mazkur kontseptsianing mohiyati va mazmuni to'g'risida bir butun tushunchalar yaratildi.

Shunday qilib, **neoliberalizm** – bu erkin raqobat mexanizmi bilan davlatning iqtisodiyotni tartiblab turishini birga qo'shib olib borish zarurligini asoslab berishga qaratilgan iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotidagi zamonaviy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Neoliberalizm: xususiyati va asosiy belgilari. Neoliberalizm, bozor munosabatlari tizimi xo'jalik yuritishning ancha samarali shakli ekanligi, u iqtisodiy rivojlanish va o'sish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratib berishi to'g'risidagi qoidaga asoslanadi. Neoliberallar iqtisodiyotni erkinlashtirish, baho-ning erkin shakllanish tamoyillaridan, iqtisodiyotda xususiy mulkning va nodavlat xo'jalik tuzilmalarining etakchilik roli-dan foydalanish tarafdori hisoblanadi. Bunda ular davlatning iqtisodiyotni tartiblashdagi rolini futbolni boshqarib bora-digan, lekin o'yinda ishtirok etishga haqqi bo'lmagan hakamga o'x-shatadi.

Iqtisodiyotni davlat tartiblashining neoliberal kontseptsiyasi vakillari L.Erxardning – “mumkin bo'lgan barcha joyda – raqobat, qaerda zarur bo'lsa o'sha erda - tartiblash” qoidasiga amal qilgan holda, iqtisodiy jarayonlarda davlat ishtirokini kamaytirish va iqtisodiyotdagi nomuvozanatlikni bartaraf etishning sharti sifatida tadbirkorlarning erkin va barqaror amal qilishga ko'maklash zarurligini isbotlab berdi.

Neoliberalizmning asosiy belgilari:

- bozor mexanizmi va erkin raqobat ustunligini e'tirof etgach, neoliberalallar raqobat muhitini shakllantirish va unga amal qilishni nazorat qilish bo'yicha davlatning iqtisodiyotga aralashuvini mumkin deb hisoblaydi;

- zamonaviy iqtisodiyotning samaradorligini ta'minlashda iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining erkin amal qilishini qo'llab-quvvatlaydi;

- monopoliyani milliy xo'jalikning har tomonlama rivojlanish yo'lidagi to'siq deb e'lon qiladi va iqtisodiyotdagi mono-pol moyillik bilan kurashning zarurligini asoslab beradi;

- o'zini keynschilikka va xo'jalik hayotiga faol aralashuv tamoyiliga asoslangan totalitarizmga qarshi raqib deb hisoblaydi.

XX asrning 30-yillaridayoq erkin raqobat tizimini cheklovchi iqtisodiyotni davlat tartiblashining keynschilik g'oyalariga qarshi, davlatning iqtisodiyotga aralashuvining muqobil neoliberal chora-

tadbirlari turli mamlakatlarda ishlab chiqarila boshladi. Hozirgi zamon sharoitida “neoliberallar” nomi bilan ataluvchi bir qancha maktablar amal qiladi. Unga Chikago (M.Fridman), Lon-don (F.Xayek), Frayburg (V.Oyken, L.Erxard) maktablarini kiri-tish mumkin.

“Ordoliberalizm” nima? Ikkinchi Jahon urushidan keyin neoliberalizm g’oyalari, eng avvalo G’arbiy Germaniya amaliyotida muvaffaqiyatli qo’llanila boshladi. Bu erda 1948 yildan neoli-beralizm Bonning rasmiy doktrinasiga aylandi. O’sha yili V.Oykenning muharrirligi ostida xo’jalik va ijtimoiy tuzum to’g’risidagi neoliberalarning yillik jurnalining birinchi soni “Ordo” nomi bilan chop etildi. V.Oyken ishlatgan “Ordo” so’zi “Tabiiy tuzum ... erkin bozor xo’jaligi” tushunchasini bil-diradi. Germaniyada neoliberalizm doktrinasini “Oyken maktabi” ta’sirida hatto “ordoliberalizm” deb atala boshladi.

Ordoliberal kontseptsiyasi asosida “ijtimoiy bozor xo’ja-ligi” kontseptsiyasi ishlab chiqildi. Uni ishlab chiqqan iqtisodchi professorlar Alfred Myuller-Armak, Aleksandr Ryustov, Vil-gelm Repke va Lyudvig Erxardlar hisoblanadi.

2. F.Xayek va uning ijtimoiy-iqtisodiy g’oyalari

Fridrix fon Xayek (1899-1992 y.) neoliberalizmning otasi hisoblanadi. U juda ko’p iqtisodiy va ijtimoiy-falsafiy mazmundagi asarlarning muallifi, ularning ichida asosiylari: **“Baholar va ishlab chiqarish” (1929), “Pul nazariyasi va iqtisodiy tsikl” (1933), “Foyda, foiz va investitsiyalar” (1939), “Kapitalning sof nazariyasi” (1941), “Qullikka yo’l” (1944), “Erkinlik konstitutsiyasi” (1960), “Sof pullar” (1976), “Er-kin kishilarning siyosiy tuzumi” (1973-1979).** Ushbu asarlar-ning nomidan ko’rinib turganidek, F.Xayek iqtisodiy nazariyadan ko’ra, jamiyat rivojlanishining iqtisodiy falsafiy va ijtimoiy-huquqiy masalalari bilan ko’proq shug’ullangan.

Inson erkinligining ustunligini F.Xayek bosh tamoyil sifatida ko’rsatadi. Erkinlik – bu davlat tomonidan har qanday majbur qilishning bo’lmasligi. F.Xayek fikriga ko’ra, davlat maorifni tashkil qilish bilan ham, ijtimoiy sug’urtani tashkil qilish bilan ham, kvartira haqi stavkasini tartiblash bilan ham shug’ullanmasligi kerak, bunday xatti-harakatlar “ma’muriy des-potizm”dan boshqa xech narsa emas; davlatni pul emissiyasini amalga oshirishdagi monopol huquqidan ham mahrum etish kerak; davlatga ishonib topshirish mumkin bo’lgan maksimum narsa – bu qarilik pensiyalarini, ishsizlik bo’yicha nafaqalarni to’lash.

F.Xayek “o’z-o’zidan bo’ladigan tartib” kontseptsiyasini qattiq turib himoya qildi. Unga ko’ra, zamonaviy jamiyatni tavsiflovchi uning barcha elementlari yig’indisi hech vaqt inson tomonidan ongli ravishda tashkil etilishi mumkin emas (chunki uning bili-mi, ongi cheklangan), aksincha ular o’z-o’zidan yuz beradigan tartib doirasida rivojlanib boradi. “Biz hodisalar o’rtasidagi aloqani muayyan darajada tushunishimiz mumkin, lekin ularni boshqara olmaymiz”, - deb yozadi F.Xayek. ijtimoiy tartib ongli xatti-harakat natijasi bo’lishi mumkin emas. Jamiyatda o’rnatilgan tartib o’z-o’zidan bo’ladigan xatti-harakat natijasidir.

F.Xayek makroiqtisodiy tahlilga salbiy munosabatda bo’l-gan. Uningcha, mikroiktisodiy jarayonlarni tadqiq qilish bir butun iqtisodiyotning amal qilishini tushuntirib berish uchun zarur va etarli hisoblanadi. Alohida xo’jalik sub’ektlarining xatti-harakatining muvofiqlashuvi muammosi axborot yordamida hal etilib turiladi. Axborot bozor bahosi mexanizmi orqali kelib tushadi, u xo’jalik ishtirokchilariga ustunlik beradi.

Bozorning samaradorligi shunda ko’rinadiki, unda aniq axbo-rotlar etarli va ular tez tarqaladi. Natijada ideal emas, lekin shunga yaqin muvozanat o’rnatiladi.

F.Xayek **ijtimoiy**izmni tanqid qiluvchilardan biri sifatida, to’liq va operativ axborotga ega bo’lmagan markaziy rejalashtirish bozor iqtisodiyotiga o’xshab samarali amal qila olmasligini ko’rsa-tib berdi. Baholarning bir markazdan o’rnatilishi, ularning ustidan nazorat qilib turilishi, F.Xayekning fikri bo’yicha, axborotning buzilishiga, noto’g’ri tarqalishiga olib keladi. Baho talab va taklif-ni to’g’ri aks ettirmaydi, mahsulotlarga bo’lgan talab to’g’risida ishlab chiqaruvchi aniq tasavvurga ega bo’lmaydi.

F.Xayek bo’yicha, pul emissiyasiga bo’lgan davlat monopoliyasi erkin jamiyat uchun zararli, negaki hukumat bunday monopoliya yordamida o’z fuqarolari hisobiga davlat muammolarini echishga urinadi (masalan, davlat qarzi muammosi, davlat xarajatlarining ko’payib ketishi va b.). U davlat emissiyasini xususiy emission banklarning erkin raqobati bilan almashtirishni taklif qiladi. Xususiy valyutalarni chiqarayotgan banklar o’rtasidagi erkin raqo-bat natijasida odamlar kundalik hayotda foydalanish qo’l kela-digan ancha barqaror valyutani tanlash imkoniyatiga ega bo’ladilar.

3. V.Oyken “iqtisodiy tizim” tiplari to’g’risida

Valter Oyken (1891-1950) o’zining “Milliy iqtisodiyot asoslari” (1947) kitobida xo’jalikni tashkil etish shakllarining asosiy tiplarini (turlarini) ko’rsatib beradi. Mazkur kitobning “Iqtisodiy tizimlar” bobida “xo’jalikning ideal tiplari” to’g’risidagi g’oya ilgari suriladi. Uning mohiyati V.Oykenning quyi-dagi mulohazalarida ochib beriladi: har qanday mamlakatning iqtisodiyoti juda ko’p bir xil elementlardan tashkil topgan, ya’ni pul, baho, foyda, kapital, foiz, mehnat, ish haqi va shu kabilar. Nega bo’lmasa turli mamlakatlarning iqtisodiyoti turlicha? V.Oyken bo’yicha, buning sababi bosh elementlarda yashiringan. Bunday elementlar, bir tomondan – bu erkin bozor xo’jaligi, ik-kinchi tomondan - markaziy boshqaruv xo’jaligi hisoblanadi. Bu bosh elementlar ideal yoki sof xo’jalik tiplari hisoblanadi va **boshqaruv uslublari bo’yicha bir-biridan farq qiladi**. Birinchi xo’jalik tipida buyruq berishga, o’z hukmini o’tkazishga hech kimning haqi yo’q. Ikkinchisida – barcha qarorlar yuqoridan qabul qilinadi. Demak, o’z-o’zidan yuzaga kelish holatlari bo’lmaydi.

V.Oykenning keyinchalik qayd qilishicha, real voqelikda bunday ideal xo’jalik tiplari amal qilmaydi. Shuning uchun “xo’jalikning ideal tipi” tushunchasi bilan birga, u iqtisodiy hayotda doimo amal qiladigan “xo’jalikning real tipi” tushunchasini kiritadi.

Lekin har xil iqtisodiy tizim xo’jalikning ideal tipiga intiladi. Bu erda xo’jalik tiplari nima bilan aniqlanadi degan savol tug’iladi? Buning sababi, V.Oykenning fikricha, mamlakatning milliy-mintaqaviy xususiyatlariga, ya’ni an’ana, urf-odat, ahloq, din, madaniyat darajasi, odamlar ongining shakllanishi va shu kabilardan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, xo’jalik tiplari xalqning o’z tanloviga bog’liq. V.Oykenning fikriga ko’ra, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal er egaligi, totalitar davlatlar, shu jumladan, sotsialistik iqtisodiyot markazdan boshqariladigan xo’jalikka intiladi. Xalq qancha madaniylashgan bo’lsa, u shuncha markazlashmagan iqtisodiyotni tanlaydi.

Bunday vaziyatda davlat o’zini qanday tutishi kerak? Neoklassiklar nuqtai nazariga ko’ra, bozorni tanlash – tabiiy jarayon, chunki ular iqtisodiyotning faqat bir tipini - erkin bozor xo’jaligini tan oladi. V.Oyken bo’yicha esa, insoniyat uchun iqtisodiyotning ikki tipi tabiiy; markaziy-boshqaruv xo’jaligi o’zining amal qilishida hatto ancha uzoq tarixiga ega. Shuning uchun, xalqning xo’jalik tipini tanlashida davlat uning istagiga quloq solishi, ijtimoiy institutlarni tashkil etishda yordam

berishi kerak. Masalan, agar bozor bo'lmasa, bozorni tashkil etish. Keyin davlat bir chetga chiqib turishi va bozor ishtirokchilarining o'yin qoida-larini kuzatib borishi kerak. Bu erda neoliberal futbol komandasini misol tariqasida ko'rsatadi. Ularning nuqtai naza-riga ko'ra, davlat – bu futbol hakami, neoklassiklar esa davlatni hakamsiz ko'cha futbol komandasiga o'xshatadi.

Neoliberal yo'nalishning keynschilik va neoklassik yo'nalish bilan o'xshashlik tomoni bo'lsa-da, ulardan farq qiladi. Neoliberalizm – iqtisodiyotni tartiblash variantlaridan biri, ammo keynschilikka nisbatan tabiiy bozor mexanizmini ko'proq qo'llab-quvvatlaydi.

Neoliberal fikriga ko'ra, ular iqtisodiy tizimni tanlash to'g'risidagi ta'limotni shakllantirdi. Agar neoklassiklar sotsialistik tizimni ko'zi bog'langan, ertami-kechmi o'raga qo'lab tushadigan tizim sifatida tarixning qisqa muddatli xatosi deb hisoblangan bo'lsalar, neoliberallar esa, markaziy-boshqaruv xo'jaligini iqtisodiyotning tabiiy varianti deb hisoblaydi. U (iqtisodiyot) istibdod tartibotidan kelib chiqqanku (Rossiyada – podshoh, Sharq xalqlarida – xon v b.). Shuning uchun neoliberallar fikriga ko'ra, markaziy-boshqaruv xo'jaligi tarixning xatosi hisoblanmaydi, balki uzoq tarixga ega, o'zida erkin tadbirkorlik unsurlarini, albatta, mujassamlashtiruvchi qonuniyatli jarayon hisoblanadi.

4. L.Erxardning iqtisodiy islohotlari

G'arbda neoliberal yo'nalish tarafdorlari ichida **Lyudvig Erxard (1897-1977)** alohida ajralib turadi. Uning bevosita ishtirokida 1950 yilga kelib G'arbiy Germaniya krizis holatidan olib chiqildi va unda pul va iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. L.Erxard – iqtisodchi va yangi xo'jalik tartibi asos-chisi hisoblanadi. 1945 yilning oxirida Bavariya iqtisodiyot vaziri etib tayinlangan L.Erxard Germaniya iqtisodiyoti «jiddiy tuzilmaviy qayta qurishga muhtoj» deb ko'rsatib beradi va real vaziyatdan kelib chiqqan holda to'g'ri ish yuritish zarurligini uqti-rib o'tadi.

Uning takidlashicha, bozor iqtisodiyotidan rejali iqtisodiyotga o'tish asosiy muammo hisoblanmaydi, chunki «balanslashuvga moyil iqtisodiyotdan qaytish oson», ammo «rejali iqtisodiyotni erkin bozor xo'jaligiga aylantirish juda katta qiyinchiliklar bilan bog'liq», chunki tabiiy muvozanatdan chetga chiqqan iqtisodiyotga birdan, o'tish davrisiz, erkin bozor imkoniyatlarini yaratib berish qiyin.

Urushdan keyingi Germaniya iqtisodiyoti juda qiyin ahvolga tushib qolgan. Ishlab chiqarish quvvatining uchdan ikkisi ish-lamasdi. Narxlar muttasil oshib borgan, mamlakatda «qora bozor» hukmronlik qilgan. Aholining qo'lidagi pul vositalari milliy mahsulot miqdoridan deyarli o'n barobar ortiq bo'lgan.

Birinchi chora-tadbir 1948 yili iyunda o'tkazilgan pul islohoti bo'ldi va u bir butun Germaniya iqtisodiyotini isloh qilishda katta rol o'ynadi. Yangi nemis markalarini eski, muomaladan chiqarilayotganlari bilan almashtirish birga (yangi marka) o'n (eski marka) nisbatda amalga oshirildi. Ish haqi, pensiya, kvartira haqi to'lash birga bir nisbatida amalga oshirildi.

Har bir kishi qirq markadan oldi. Almashtirishdan keyin qolgan pulning bir qismi maxsus schyotlarda muzlatib qo'yildi. Bank tizimi isloh qilindi. Qo'shimcha ko'rilgan chora-tadbirlar yangi inflyatsiya kelib chiqishning oldini oldi: dastlab eski valyu-tani yangi valyutaga almashtirish kursi amalda bir yangi marka o'n besh eski markani tashkil etdi. Pirovard natijada pul massasi (naqd mablag'lar va bank depozitlari) 14 martadan ko'proq kamaydi.

Islohot puxta tayyorlangan bo'lib, u keskin va izchillik bilan o'tkazildi. Islohotni tayyorlash va o'tkazish ikki yilga yaqin davom etdi. Narx-navoning oshishi taxminan olti oy ichida to'xtatildi. 1950 yil boshiga kelib ishlab chiqarish urushdan oldingi darajadan oshib ketdi.

Iqtisodiy islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima? Uning asosiy sababi saqlanib qolgan moddiy bazaning mavjudligi, nisbatan arzon ishchi kuchi, aholining qondirilmagan talabining ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatishi bo'ldi. Moliya va pul-kredit tizimining barqarorlashuvi muvaffaqiyatga erishishning zarur shart-sharoiti hisoblandi. Keyin AQSh va G'arbdagi boshqa rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy va moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga turtki bo'ldi. Iqtisodiy yordam Marshall rejasi bo'yi-cha amalga oshirildi, shuningdek, oziq-ovqat, yoqilg'i, urug'lik, o'g'it boshqa yo'llar bilan ham etkazib turildi. Germaniya iqtisodiyotiga Amerika transporti va Amerika armiyasining boshqa anjomlari keltirib berildi. Imtiyozli shartlar bilan Evropa qayta tiklash dasturi Fondidan kreditlar ajratildi.

Hukumatning boshqaruv tizimini o'z qo'lida ushlab turishi, o'z vaqtida iqtisodiy kursni o'zgartira bilishi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Garchi o'zining iqtisodiy liberalizmga moyilligini yashirmagan bo'lsa ham, L.Erxard «sof» liberal bo'lgan emas. U tanlab olingan

yo'ldan og'ib ketmaslik uchun davlat dastaklaridan keng foydalandi.

Davlat qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan tarmoqlarni, ayniqsa, toshko'mir sanoatini, metallurgiya, elektroenergetikani qo'llab-quvvatladi. Investorlarga va tadbirkorlarga soliq im-tiyozlari yaratilib berildi.

L.Erxard va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan islohot, Germaniya iqtisodiy taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratib berdi. U iqtisodiy qo'llanmalarga kiritildi va qarorlarni rea-lizatsiya qilish, qayta tashkil etish vositalaridan va metodlaridan samarali foydalanish uchun qulay paytni topish namunasi sifa-tida qaraladi.

Shu bilan birga, hech bir namuna real shart-sharoitlarni, maxsus xususiyatlarni hisobga olmagan holda universal echim yoki tayyor sxema vazifasini o'tashi mumkin emas.

5. Ijtimoiy bozor xo'jaligi kontseptsiyasi

“Ijtimoiy bozor xo'jaligi” atamasini birinchi bor Kyoln universiteti qoshidagi iqtisodiy siyosat instituti direktori Alfred Myuller-Armak o'zining “Iqtisodiyotni tartiblash va bozor xo'jaligi” (1947 y.) asarida ishlatgan. Myuller-Armak “ij-timoiy tenglik” printsipi bo'yicha “bozor erkinligi” printsipini va adolatli taqsimlashni birga qo'shib olib borish kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Unda raqobat kurashi natijasida qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan yuqori unumdorlik natijalari, ijtimoiy-siyosiy tadbirlar yordamida ham qo'lga kiritilishi mumkinligi to'g'risi-dagi g'oya ilgari suriladi. Ijtimoiy bozor xo'jaligi bo'yicha tadqiqotlar V.Repke, L.Erxard, V.Oyken va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligi modelining keng tarqalishiga aso-siy sabab, yuqori o'sish sur'atini ta'minlagan Erxardning samara-li iqtisodiy siyosati hisoblanadi. Ikkinchi Jahon urushidan keyin GFR da olib borilgan bu siyosat o'rtacha yo'l atalmish siyosat hisoblanardi. U ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga, tadbirkor-likni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga, aholining o'rtacha qat-lamining turmush sharoitini yaxshilash uchun sharoit yaratib berish-ga yo'naltirilgan.

V.Repke tavsifiga ko'ra “ijtimoiy bozor xo'jaligi” – bu “iqtisodiy insonparvarlik” tomon qo'yilgan qadam. U o'zining “insonparvarlik jamiyati” kitobida yozishicha, xo'jalik yuritish-ning bu shakli kollektivizmga – personalizmni, hokimiyatning to'planuviga – erkinlikni, markazlashuvga – markazlashmagan tizimni, tashkil etishga – o'z-o'zidan sodir bo'lishni qarshi qo'yadi. V.Repkening fikriga

ko'shilgan holda, L.Erxard xristian-demok-ratik ittifoqi (XDI) s'ezdida (1957 y.) GFRda "ijtimoiy bozor xo'jaligining" ikkinchi bosqichi boshlanganligini tasdiqlab o'ta-di. Sal keyinroq 60-yillarning boshida o'z nashrlarining birida L.Erxard aynan "erkin musobaqa, eng avvalo, ijtimoiy bozor xo'jaligining asosiy unsuri hisoblanadi", deb qayd qilib o'tadi. 1965 yili XDI ning navbatdagi s'ezdida esa, L.Erxard GFR da "ijtimoiy bozor xo'jaligini" yaratish dasturi tugallanganini, u mamlakatni "shakllangan jamiyatga" aylantirgani to'g'risida e'lon qiladi.

"Shakllangan jamiyat" doktrinasini L.Erxard va uning maslakdoshlarining fikriga ko'ra, bu "ijtimoiy bozor xo'jaligini" yaratish orqali erishish mumkin bo'lgan eng qulay "tabiiy iqtisodiy tartib"ni topish. Unda ijtimoiy tuzum va ishlab chiqarish munosabatlarining beshta formasi (tipi) va sinfiy antagonizm to'g'risidagi marksistik g'oyalar qat'iyan inkor etiladi. Mazkur doktrina V.Oykenning kishilik jamiyatiga faqat "markaziy boshqaruv" va "erkin bozor xo'jaligi" tiplari xos degan qoidaga asoslanadi.

Ijtimoiy bozor xo'jaligida davlatning roli. Ijtimoiy bozor xo'jaligida davlatning asosiy roli, eng avvalo, erkin raqobat "qoidalarini" o'rnatishga qaratilgan. Raqobat sharoitlari avtomatik tarzda yuzaga kelmaydi, balki muayyan shart-sharoitlarning bo'lishini taqozo etadi. Iqtisodiy tartib, Oykenning tasdiqlashicha, o'z-o'zidan o'rnatilmaydi, uni iqtisodiy faoliyat o'zi keltirib chiqarmaydi. Uni davlat o'rnatadi.

Iqtisodiy siyosat printsiplarini asoslab bergach, V.Oyken, davlat xo'jalik – ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanmasligini, balki amal qilish qoidalarini o'rnatishi va ularni hayotga tatbiq etishi kerakligini ko'rsatib o'tadi. Davlat to'g'ridan-to'g'ri tartiblash yo'li bilan hal qilib bo'lmaydigan vazifalarini, iqtisodiyotga doimo aralashishni o'z zimmasiga olmasligi kerak.

Bu erda asosiy narsa, L.Erxard qayd qilib o'tganidek, davlatning iqtisodiy faoliyati bilan xususiy tadbirkorlik o'rtasida optimal nisbatni topishdir. Davlatning azaliy va bosh vazifasi fuqarolarga erkin amal qilish huquqini beruvchi qoidalarni ishlab chiqish. Davlatning roli, Repke-Erxard obrazli qilib ko'rsatib berganidek, futbol maydonidagi hakamga o'xshaydi, u o'yinchilar muayyan qoidaga amal qilyaptimi, yo'qmi kuzatib boradi, lekin o'zi bevosita o'yinda ishtirok etishga haqi yo'q. Boshqacha aytganda, davlat "ijtimoiy bozor xo'jaligining" amal qilish shart-sharoitlarini qo'llab-quvvatlab turishi uchun, erkin raqobat

“qoidalarini” kuzatib turishi, narxning tashkil topish shart-sharoitlarini nazorat qilib turishi, monopol narxlarning oʻrnatilishining oldini olishi, xususiy mulk muhofazasini kafolatlashi kerak.

Neoliberalizmning “ijtimoiy bozor xoʻjaligi” modeli bar-cha fuqarolarining ijtimoiy xizmatlardan foydalanishda, faro-vonligini oshirishda ularga teng huquq va teng imkoniyatlarni yaratib berish boʻyicha davlatning faol ijtimoiy funktsiyasi gʻoyasiga asoslanadi. Bunda nafaqat jamiyatdagi turli qatlamlar oʻrtasida aksionerlar sonining oshishi, balki barcha ijtimoiy institutlarning yuksak barqarorligi, mehnatkashlarning ertangi kunga boʻlgan ishonchi va boshqalar nazarda tutiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy siyosat. Raqobatning ijtimoiy roli. Ijtimoiy bozor xoʻjaligida uygʻun iqtisodiy va ijtimoiy siyosat amal qiladi. Ijtimoiy siyosatni qolgan barcha iqtisodiy siyosatning oddiy ilovasi sifatida qarash kerak emas, deb yozadi V.Oyken. Bu siyosat, eng avvalo, iqtisodiy tartib siyosati boʻlishi kerak. Oʻz fikrini ifodalab, u ijtimoiy nuqtai nazardan kerakli boʻlmagan narsaning oʻzi yoʻq, deb taʼkidlab oʻtadi. “Iqtisodiy siyosatning hech bir chora-tadbirlari yoʻqki, ular birdaniga bevo-sita yoki bilvosita ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarmagan va ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlmagan boʻlsin”.

Iqtisodiy siyosatning vazifalari yuksak darajada faol va ular boshqa omillar bilan bir qatorda iqtisodiy hayotda aniq-lovchi omil boʻlishi kerak.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari oʻsib borishi bilan birga ijtimoiy siyosat (bozor iqtisodiyotining shart-sharoitlari va xususiyatlariga muvofiq) ish bilan bandlikni taʼminlash, minta-qalarda daromadlar tengsizligini tugatish, ancha yuqori ijtimoiy taʼminot, ishchilarning korxonalarni boshqarishda qatnashish tartibini takomillashtirish va boshqa muammolarni ilgari surdi.

Tartib tizimini takomillashtirish sifatida raqobat har tomonlama rivojlantirib boriladi. Raqobatni rivojlantirish muayyan institutsional shart-sharoitlarning boʻlishini taqozo eta-di. Bu shartlar monopolizm bilan kurashish, mayda va oʻrta tad-birkorlikka koʻmaklashish, har bir kishiga oʻz qobiliyatini, ijodiy imkoniyatlarini roʻyobga chiqarish uchun sharoitlarni yaratib berish orqali qoʻllab-quvvatlab turiladi.

Raqobat iqtisodiy oʻsishga, mehnat unumdorligini oshirishga, texnika taraqqiyotiga olib keladi. Raqobat u mustaqil xoʻjalik yuritish vositasi, turli sohalarda optimal echimlarini topishga ragʻbatlanturuvchi kuch, kundalik turmush va dam olishni tashkil etish shakli sifatida

ijtimoiy funktsiyani ham bajaradi.

Klassik maktab va keyingi avlod vakillari “iqtisodiy jarayonlar “siyosiy” iqtisod sohasida kechishini, u boshqa, shu jumladan, siyosiy omillar ta’siriga uchrashini” unchalik hisobga olmagan, unga etarlicha baholamagan.

Hozirgi davrda iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy adolat to’g’risidagi tasavvur butunlay o’zgargan. Ijtimoiy bozor xo’jaligi uchun, L.Erxard fikriga ko’ra, “bozorda mutunosiblikni ushlab turishda nafaqat texnik, avtomatik mexanizmlar, balki ma’naviy, ahloqiy tushunchalar ham muayyan ahamiyatga ega. Faqat erkin shakl-lanadigan baho orqali talab va taklif o’rtasidagi muvozanatni ushlab turish ijtimoiy tuzumni oqlash yoki uning g’oyaviy boy-ligini to’ldirish uchun etarli emas”.

Germaniya iqtisodiyoti rahbarlari o’zlari olib borayotgan yo’lning to’g’ri ekanligini asoslab berish uchun, shu jumladan neoliberalarning kontseptsiya va takliflariga umuman mos kel-maydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun ijtimoiy bozor xo’jaligining g’oya va shiorlaridan keng va mohirona foydalan-dilar.

Hozirgi davrda Germaniyada ijtimoiy siyosatning quyidagi maqsadlari rasman shakllanmoqda:

1) ijtimoiy adolatni ta’minlash: yaratilgan boyliklarni jamiyat a’zolari o’rtasida adolatli taqsimlash;

2) ijtimoiy himoya, ya’ni aholini ishsizlik, kasallik, baxtsiz voqea kabi ijtimoiy xatarlardan saqlash;

3) barcha ijtimoiy guruhlarining amal qilib turgan (ijti-moiy) tartibning bilan hamjihatligiga erishish.

Tayanch iboralar

- “liberalizm”;
- “neoliberalizm”;
- “ordoliberalizm”;
- “iqtisodiy tizim tiplari”;
- “iqtisodiy islohotlar”;
- “ijtimoiy bozor xo’jaligi”;
- iqtisodiy va ijtimoiy siyosat;
- raqobat.

Takrorlash uchun savollar

1. Neoliberalizmning kelib chiqish sababi va uning keyns-chilikdan farqi?

2. Neoliberalizmning asosiy belgilari nima?
3. “Ordoliberalizm” deganda nimani tushunasiz?
4. F.Xayek inson erkinligini qanday tavsiflaydi?
5. F.Xayekning markaziy rejalashtirish tizimiga bo’lgan munosabati?
6. V.Oykenning “iqtisodiy tizim” tiplarini tushuntirib bering?
7. L.Erxardning iqtisodiy islohotlarining muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima?
8. “Ijtimoiy bozor xo’jaligi” tushunchasini birinchi bo’lib ilmiy muomalaga kim kiritgan?
9. “Ijtimoiy bozor xo’jaligida” davlatning rolini ko’rsatib bering?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro’yxati

- Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Ekonomist», 2005
- Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. -M.: “Progress”, 1984.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi -T.: «O’zbekiston», 2003.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -T.: “Iqtisodmoliya”, 2005.
- Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Tsentr», 1998.
- Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.
- Xayek F.A. Daroga k rabstvu. -M.: “Ekonomika”, 1992.
- Xaylbroner R.L. Ekonomicheskaya teoriya kak universalnaya nauka (THESIS). Zima 1993. t.1. Vip. 1.
- Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. T.: AO «Uchqun», 1999.
- Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: INFRA-M, 2006.

6 - mavzu. Iqtisodiy o'sish nazariyalari va modellari

R E J A:

1. Iqtisodiy o'sishning Xarrod – Domar modeli.
2. Kobb – Duglasning ikki omilli modeli.
3. E.Denison: iqtisodiy o'sish “arifmetikasi”.
4. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sish modeli.

1. Iqtisodiy o'sishning Xarrod – Domar modeli

XX asr, 50- yillarning ikkinchi yarmiga kelib iqtisodiy o'sish muammosiga bo'lgan qiziqish kuchaydi va unga bag'ishlangan bir qator iqtisodchilarning (R.Xarrod, E.Domar, J.Robinson, R.Solou va b.) asarlari vujudga kela boshladi. Bunga xo'jalik dinamikasini ko'pincha inkor etuvchi eski klassik nazariyaning hozirgi zamon iqtisodiy rivojlanishning real talablariga javob bera olmasligi sabab bo'ldi. Hozir yuqori iqtisodiy o'sish sur'ati rivojlangan mamlakatlar uchun oddiy bir hol hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga bo'lgan keynschilik yondashuvi taxminan XX asrning 70- yillarigacha etakchi o'rinni egallab keldi. Ammo 1974-1975 yillardagi krizis talabni rag'batlantirishga asoslangan keynschilik yondashuvni qayta ko'rib chiqishga majbur etdi. Endi iqtisodchilar keynschilik qoidalarni oydinlashtirish, konkret-lashtirish bilan shug'ullanishga, iqtisodiy o'sishning yangi model-larini ishlab chiqishga kirishdilar.

Tadqiqotchilar iqtisodiy o'sish omillari o'rtasidagi nisbat-larning optimalligini aniqlashni, yuqori o'sish sur'atini va bar-qaror rivojlanishni ta'minlovchi shart-sharoitlarni aniqlashni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ydilar.

Iqtisodiy o'sish sur'atini aniqlashning oddiy modellari-dan biri ingliz iqtisodchisi **R.F. Xarrod (1900-1978)** va ame-rikali iqtisodchi **E.D. Domarlar (1914 y. tug'ilgan)** tomonidan ishlab chiqilgan model hisoblanadi. Ular taklif qilgan model hamohang bo'lib, ularni odatda Xarrod-Domar modeli deb atash qabul qilingan. Mazkur model ikki shartga asoslanadi:

1) milliy daromadning o'sishi **faqat kapital jamg'armasi funktsiyasi** hisoblanadi, kapital qaytimining ko'payishiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha boshqa omillar (bandlikning ko'payishi, fan-texnika

yutuqlaridan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash) hisobga olinmaydi. Demak, Xarrod va Domar modeli – bu **bir omilli model**. Ayni paytdagi kapital sig'imi kapitalga bo'lgan talab faqat milliy daromadning o'sish sur'atiga bog'liq deb, faraz qilinadi;

2) kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari baholari nisba-tiga bog'liq emas, balki faqat ishlab chiqarishning texnik sharoit-lari bilan aniqlanadi.

Keynschilik nazariyasida investitsiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy omili hisoblanadi. Ko'rilayotgan iqtisodiy o'sish modelida investitsiyalar muhim rol o'ynaydi: ular bir tomondan, kapital jamg'arilishini ko'paytiradi, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish quvvatini oshiradi. Investitsiyalar o'zgaruvchan bo'ladi, ularning yordamida iqtisodiy o'sishni tartiblab turish mumkin.

Jamg'armalarning milliy daromaddagi hissasi doimiy deb qara-ladi. Jamg'armalar S va investitsiyalar I tengligi – barqaror iqtisodiy o'sishning zarur shartlaridan biri hisoblanadi. Agar jamg'armalar investitsiyalardan oshib ketsa unda ortiqcha zaxira kelib chiqadi, asbob-uskunalaridan to'liq foydalanilmaydi, ishsizlik ko'payadi. Bu hol iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib keladi. Agar investitsiyalar jamg'armalardan ortib ketsa, iqtisodiyotning “zo'riqib” ketishiga va narxlarning oshib ketishiga olib kelishi mumkin.

Muammo shundan iboratki, qisqa muddatli (“statik”) va uzoq muddatli (“dinamik”) davrlarda jamg'armalar va investitsiyalar o'rtasidagi nisbatlar bir xil ko'rinishda bo'lmaydi. Qisqa muddatli davrda jamg'arma va investitsiyalar yakuniy summasi bo'yicha teng keladi. Uzoq muddatli davrda esa boshqacha vaziyat kuzatiladi.

Bugun ajratilgan (taklif) jamg'armalar, ertaga amalga oshirilishi mo'ljallangan investitsiyalar qo'yilmalariga (talab) muvofiq kelishi kerak. Joriy taklif va kutilgan talabning mos kelishi, bugungi jamg'armalarni va ertangi investitsiyalarni muvofiqlashtirish juda katta muammo hisoblanadi.

Agar kon'yunkturaga oid mulohazalarni hisobga olmasak, unda uzoq muddatli davrda bir tomondan, *real* jamg'armalar va *kutiladigan* investitsiyalar nazarda tutiladi, ikkinchi tomondan, o'rtacha ko'rsatkichlarga emas, balki *o'sib boruvchi* ko'rsatkichlar, yakuniy (o'sib boruvchi) omillarga e'tibor qaratiladi, ularning ta'sirida investitsiyalar tashkil etiladi.

Bir omilli Xarrod-Domar modeli uzoq muddat davrdagi iqtisodiy o'sish muammosini echib berishga qaratilgan yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Mazkur model dinamikada bo'ladigan o'zaro aloqalar xarakterini ochib berishga, ularni ancha aniq tasav-vur qilishga yordam beradi.

Dinamikadagi iqtisodiy o'sish tenglamasi. Xarrod-Domar formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y = S / K, \quad \text{yoki} \quad Y \bullet K = S$$

bu erda Y – iqtisodiy o'sish sur'ati, S – milliy daromaddagi jamg'arma hissasi, K – kapitalning yaratilgan mahsulotga bo'lgan nisbati (kapital sig'imi koeffitsienti).

Ko'rsatilgan tenglamadan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, iqtisodiy o'sish sur'ati Y milliy daromaddagi jamg'arma hissasi-ning S kapital sig'imi koeffitsientiga K bo'lgan bo'linmasiga teng. $Y \bullet K$ ifodasi milliy daromaddagi sof investitsiya hissasi-ni bildiradi.

Nega bunday bog'liqlik hisobga olinadi?

1. *Sof jamg'armaning milliy daromadga bo'lgan nisbati, S .*

Sof jamg'arma hissasi qancha ko'p bo'lsa, umuman olganda, investitsiyalar miqdori shuncha ko'p bo'ladi. Ularning o'sishi qancha yuqori bo'lsa iqtisodiy o'sish sur'ati ham shuncha yuqori bo'ladi: investitsiyalar o'sishi bilan iqtisodiy o'sish sur'ati o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud.

2. *Kapital sig'imi koeffitsienti, ya'ni kapitalning mahsulotlarga bo'lgan nisbati, K .*

O'sish sur'ati kapital sig'imi bilan bog'liq. Kapital sig'imi qancha yuqori bo'lsa, iqtisodiy o'sish sur'ati shuncha past bo'ladi. Aksincha, kapital sig'imi darajasi qancha past bo'lsa (texnika ta-raqqiyoti, strukturali o'zgarishlar tufayli), o'sish sur'ati shuncha yuqori bo'ladi. Kapital sig'imi koeffitsienti bilan iqtisodiy o'sish sur'ati o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

O'sish sur'atining son ko'rsatkichlarda ifodalanishi. Xarrod-Domar formulasi qanday ishlashini AQSh misolida ko'rib chiqamiz.

O'sish sur'ati kapital qo'yilmasining o'sishiga va uning samaradorligiga (qaytimiga) muvofiq aniqlanadi. Ish bilan band bo'lganlar sonining o'sish sur'ati kapitalning o'sish sur'ati bi-lan bir xil

deb faraz qilinadi. Oddiy va tushunarli bo'lishi uchun raqamlar yaxlit ko'rinishda beriladi. AQSh milliy daromadi 4000 mlrd. doll., milliy kapitali 12000 mlrd. doll. (1988 y.) teng deb olamiz.

Sof investitsiyalar sof jamg'arma S miqdori bilan muvofiq ravishda uzoq vaqt mobaynida 9% teng bo'lgan, yoki milliy daromad miqdorining 0,09 foizini tashkil etgan. Bu 360 mlrd. doll. tashkil etadi ($0,09 \cdot 4000$).

Barcha kapitalning mahsulotga (milliy daromadga) bo'lgan nisbati ko'rinishida kapital sig'imi koeffitsienti K ga teng bo'ladi: 3 ($12000 : 4000$).

Bu ko'rsatilgan miqdorlarni Xarrod-Domar modelida ifodalasak quyidagi natijaga ega bo'lamiz:

$$Y = 0,09 : 3 = 0,03$$

Boshlang'ich iqtisodiy parametrlarni bilgach, kelajakda bo'ladigan o'sish sur'atini prognozlashtirish mumkin. Albatta, real o'sish sur'ati bunday hisoblashdan kelib chiqadigan o'rtacha ko'rsatkichdan farq qilishi mumkin.

Aslida iqtisodiy o'sish biz ko'rib chiqqan model hisobga olmagandagina boshqa omillar ta'sirida ham shakllanadi. Haqiqatda iqtisodiy o'sish xo'jalik tsikli fazasiga, investitsiyalarning tuzilishiga, texnika yutuqlaridan foydalanishga va boshqa omillarga bog'liq.

Dinamikadagi iqtisodiy o'sish qanday bo'ladi?

Agar milliy daromadda jamg'armaning S doimiy ulushi saqlanib qolinsa va kapital koeffitsienti o'zgarmasdan qolsa, iqtisod o'sish sur'ati hisoblab chiqilgan (3 foiz o'sish) darajada bo'lishi mumkin.

Dinamikadagi muvozanatga erishish muammosi. Iqtisodiyotda mutanosib o'sish sur'atini ta'minlovchi S va K ning "me'yordan" (bizning misolda $S = 0,09$, $K = 3$) og'ishini bartaraf etuvchi avtomatik mexanizm yo'q. Kapital sig'imi koeffitsienti qisqa vaqt ichida "me'yordan" yuqori yoki pastga og'ishi mumkin. Ushbu koeffitsientning me'yorli ahamiyati to'la ish bilan bandlik sharoitida bir xil, to'la ish bilan bandlik bo'lmagan sharoitda boshqacha bo'ladi.

To'la ish bilan bandlik sharoitida kapital sig'imi koeffitsienti ancha past bo'ladi ($K = 2,85$), negaki kapital ancha to'la va intensiv ishlatiladi va natijada asbob uskuna, stanok, xom ashyoning etishmasligi kelib chiqadi. To'la ish bilan bandlik bo'lmaganda teskari vaziyat

yuzaga keladi (kapital sig'imi koef-fi-tsienti K , aytaylik 3,15 tashkil etadi).

Ziddiyat shundaki, o'sish sur'ati yuqori bo'lganda uni bir oz pasaytirish zarurligi taqozo etilsa-da, kapital sig'imi koef-fitsienti o'sish sur'atini yana ham tezlashtirib yuboradi. Pasayish davrida esa, ishlab chiqarish quvvatlari etishmasligi kuzatiladi (Y/K ko'rsatkich pasayadi) va iqtisodiy o'sish sur'ati yana ham sekinlashadi. Demak, bozor mexanizmining o'zi, rivojlanib borayotgan tizimini barqarorlashtirish o'rniga uni tebratib turadi.

Xarrod – Domar modeli bo'yicha, dinamikadagi muvozanat shart-sharoitlari to'g'risida gapirganda, yuqorida qayd qilib o'til-ganidek, haqiqiy jamg'armalar bilan tahmin qilinadigan investi-tsiyalarning teng kelishi nazarda tutiladi. U Xarrod formulasida ifodalanadi:

$$Y_w \bullet K_r = S$$

bunda, $Y_w \bullet K_r$ - dinamik muvozanat uchun talab qilinadigan miqdorlar;

K_r – talab qilinadigan kapital koeffitsienti (kapital sig'imi) miqdori;

Y_w – kafolatlangan o'sish sur'ati.

“Kafolatlangan” va haqiqiy o'sish sur'atlari o'rtasidagi farqlar sababli - milliy daromaddagi jamg'arma hissasining va kapital sig'imi koeffitsientining o'zgarib turishi ta'sirida dinamikadagi muvozanatga muntazam ravishda emas, balki vaqti-vaqti bilan xato va tuzatishlar orqali erishiladi.

“Kafolatlangan” o'sish sur'ati – bu haqiqiy jamg'armalar va talab qilinadigan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlaydigan o'sish sur'ati hisoblanadi (Xarrod R. K teorii ekonomicheskoy dinamiki. M., 1959.)

Haqiqiy o'sish sur'ati – bu milliy daromadning bir yildagi real o'sishi: $Y = \Delta V / V$

“Kafolatlangan” o'sish sur'ati milliy daromadning kutilgan o'sish sur'atiga teng bo'lgan taqdirdagina muvozanatga erishiladi. Agar kutilgan sur'at “kafolatlangan” o'sish sur'atiga muvofiq kelmasa, unda haqiqiy o'sish sur'ati “me'yordan” ancha chetga og'adi.

Bunday chetga og'ish va beqarorlik sababli, haqiqiy o'sish sur'ati “kafolatlangan” o'sish sur'atidan doimo chetga og'ib tura-di. Shu

sababdan, Xarrod fikriga ko'ra, iqtisodiy kon'yunk-turaning tebranib turishi muqarrar.

Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida "kafolatlangan" o'sish sur'atiga, yangi keynschilar fikri bo'yicha, avtomatik tarzda doimo erishib bo'lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tartiblab turishi zarur deb ko'rsatib beradilar.

Barqaror o'sish shartlari. Iqtisodiy o'sishning keynschilik-ka asoslangan tahlilida investitsiya muammosi asosiy hisoblana-di. Xarrod-Domar modelida ko'zda tutilgan maqsadlardan biri ana shu tahlilni kengaytirishga qaratilgan. Mazkur model qisqa muddatdagi (masalan, bir ishlab chiqarish doirasidagi) iqtisodiy o'sish holatini emas, balki uzoq davrdagi iqtisodiy o'sish egri chiziq qanday bo'lishini aniqlashga yordam beradi. Model doimiy, bir me'yordagi iqtisodiy o'sishga erishish uchun qanday shartlar zarurligini ko'rsatib berishga yordam beradi.

Amerika iqtisodchilarining tahlilidan, bir qator shart-sharoitlarning zarurligi kelib chiqadi:

- iqtisodiy o'sish nafaqat joriy investitsiyalar darajasini va davlat kapital qo'yilmalarini qo'llab-quvvatlashni, balki ularning ko'payishini taqozo etadi; investitsiyalarning ko'payishi iqtisodiy o'sishga undovchi yangi kuch sifatida qaraladi;

- bugungi jamg'armalar o'simi bilan kutiladigan investitsiya-lar o'simi o'rtasidagi optimal nisbatni ta'minlash: $S = i ; I ;$

- talab (investitsiyalarni rag'batlantirish) va taklifni (barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish va to'la ish bilan bandlik sharoitida yaratilishi mumkin bo'lgan yalpi mahsulot) doimo balanslab turish zarur;

- taklifning ko'payishi bilan talabning oshishi o'rtasidagi tenglik, asosiy kapitalning ko'payishini ta'minlovchi investitsiyalarning hal qiluvchi ta'siri asosida o'rnatiladi.

Bu erda shu narsaga e'tibor berish kerakki, Xarrod-Domar-ning bir omilli modeli konkret andozalarni, iqtisodiy siyosat yo'nalishlarini ishlab chiqish vositasi emas, balki nazariy tahlil vositasi hisoblanadi. Mazkur model faqat uzoq muddatli davr-dagi o'zgaruvchan iqtisodiy o'sishni muvozanatlashtirib turadigan murakkab o'zaro aloqalarni tushunishga yordam beradi. Kapital sig'imi koeffitsienti qancha past bo'lsa, jamg'armadan foydalanish uchun imkoniyatlar shuncha ko'p, kapital elementlari shuncha sama-rali bo'ladi. Yuqori kapital sig'imi koeffitsienti va uncha yuqori bo'lmagan jamg'arma darajasi talab uchun

qulay sharoit yaratib beradi, ammo o'sish sur'ati nuqtai nazardan noqulay vaziyatni yuza-ga keltiradi. Model mualliflari iqtisodiy o'sishni tartiblab turish uchun davlat aralashuvini zarur deb hisoblaydilar. Bunday aralashuv barqaror iqtisodiy o'sish sharti hisoblanadi.

2. Kobb-Duglasning ikki omilli modeli

Iqtisodiy o'sishga turli omillar ta'sirida, jumladan mehnat va kapital omillari, ularning yuqori unumdorligi natijasi-da erishish mumkin. Bunda har ikki omilning ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishga bo'lgan ta'siri har xil bo'ladi.

Mehnat va kapital omillari o'rtasidagi ratsional nisbat ishlab chiqarish funktsiyasi yordamida aniqlanadi. Eng qulay vaziyat foydalanayotgan har bir omil me'yorli unumdorlikka erishganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish funktsiyasiga asoslangan holda amerikalik **iqtisodchi P.Duglas va matematik X.Kobb** iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqdilar. Mazkur model ikki omilli – mehnat va kapital – bo'lib, u ushbu omillarining ishlab chiqarish hajmini yoki milliy daromadni ko'paytirishdagi ulushni hisob-lashga imkon beradi. Kobb – Duglas modeli quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y = AK^aL^b$$

bunda Y – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori (milliy daromad), K – kapital qo'yilmasi, L – sarflangan yalpi mehnat, A – mutanosiblik koeffitsienti, a – mahsulot (daromad)dagi kapital hissasini ko'rsatuvchi koeffitsient, b – mahsulot (daromad)dagi mehnat hissasini ko'rsatuvchi koeffitsient. Mazkur model mualliflari 1899-1922 yillar davrida AQSh ishlab chiqarish sanoatida ish bilan bandlikning, asosiy kapitalning va ishlab chiqarishning dinamikasi to'g'risidagi statistik ma'lumotlar asosida (empirik usulda) ishlab chiqarish funktsiyasining quyidagi parametrlarini aniqlab berdi:

$$Y = 1.01 \cdot K^{0,25} \cdot L^{0,75}$$

Kapital sarflarning 1%ga ko'payishi ishlab chiqarish haj-mining 1/4 ga yoki 0.25 foizga oshishini keltirib chiqaradi; mehnat sarflarining 1% ga ko'payishi mahsulot ishlab chiqarishni muvofiq ravishda – 3/4 yoki 0.75 foizga oshiradi. Koeffitsient a , agar kapital sarflari 1%ga ko'paysa, ishlab chiqarish (milliy daromad) necha foizga o'zgarishini ko'rsatadi. Xuddi shunga o'xshash, koeffitsient b , agar mehnat sarflari

1% ga ko'paysa daromad necha foizga o'sishini bildiradi. $a + b$ yig'indisi, K va L omillari bir vaqtda 1% ga ko'payganda ishlab chiqarish yoki milliy daromad hajmi necha foizga oshganini ko'rsatadi. Agar $a + b = 1$ desak, (Kobb va Duglas ishlab chiqqan modelni ko'rilayotgan davrga qo'llasak bu yig'ma, formuladan ko'rinib turganidek, 1 ga teng), bu K va L ning bir vaqtda 1 foizga oshishi Y ning ham 1 foizga oshishini keltirib chiqarishini bildiradi. Lekin $a + b > 1$ yoki $a + b < 1$ vaziyatlari ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarda kapital va mehnat omillari qaytimining ko'payishi yoki kamayishiga qarab ularni o'zaro almashtirish mumkin. Amaliyotda omillarning bunday o'zaro almashinishi texnologik o'zgarishlar bilan bog'liq.

3. E.Denison: iqtisodiy o'sish «arifmetikasi»

Biz iqtisodiy o'sishning bir omil, (Xarrod, Domar) va ikki omilli (Duglas, Kobb) modellarini ko'rib chiqdik. Amerika iqtisodchisi **Edvard Denison** ulardan farqli o'laroq iqtisodiy o'sish muammosiga omillarni maydalashtirish va detallashtirish orqali yondashdi. U turli mamlakatlardagi iqtisodiy o'sishni aniq tasavvur qilish uchun iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sir etuvchi bir talay omillarning «hissasini» hisoblab chiqishga harakat qilgan.

Denison G'arbiy Evropa, Yaponiya, AQSh mamlakatlarida o'sish sur'atlari nega bir birlaridan keskin farq qilishini, unga ta'sir etuvchi sabablarni (omillarni) aniqlab berishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Bunda iqtisodiy o'sishda qaysi omil bir-lamchi, qaysi omil ikkilamchi rol o'ynashini ham tadqiq qiladi.

Tahlil keng statistik materiallar yoradamida olib borildi. 23 omil, jumladan, ta'lim darajasi, professional tayyorgarlik, bilim tarqatish, asosiy kapitalning "yoshi" va boshqa omillar ta'sirini aks ettiruvchi mufassal jadval tuzildi. Turli omil-larning amal qilishi bir biriga chirmashib ketadi. Ba'zi omillar iqtisodiy o'sishga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatsa, ba'zilari bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Amerika iqtisodchisi barcha omillarni ikki guruhga ajra-tadi: «jismoniy» (mehnat va kapital) va «unumdorlik» (texnologiya, joylashish, ko'lami, ixtisoslashuv). O'z navbatida, yirik-lashtirilgan omillar ancha mayda shakllarga ajratiladi; masalan, kapital – uy joy, xalqaro aktivlar, imorat-inshootlar va asbob-uskunalarni o'z ichiga olsa, mehnat esa, ishchilarning soni, jinsi, yoshi bo'yicha tuzilishi, ta'lim va

ishlatilgan vaqtni o'z ichiga oladi. Mehnatni o'lchashda ketma-ketlik uslubidan foydalaniladi. Avvalo ishlovchilarning umumiy soni olinadi, keyin unumdorlik-ka ta'sir etuvchi ishlovchilarning sifat tavsifi hisobga olinadi va shunga o'xshash.

Denisonning statistik raqam, hisob-kitob va xulosalarini aniq tasavvur etish uchun, uning «Iqtisodiy o'sish sur'atidagi farqlar tadqiqoti» kitobida 12 mamlakat misolida alohida davr-lar uchun berilgan jadvali asosida tuzilgan quyidagi jadvalni ko'rib chiqamiz.

Jadval: Alohida mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atini tashkil etuvchilar, %

O'sish sur'atini tashkil etuvchi omillar	AQSh 1950-1962 y.	Yaponiya 1953-1971y.	GFR 1950-1962y.
Mehnat	1,12	1,85	1,37
Kapital	0,83	2,10	1,41
Texnik taraqqiyot	0,76	1,97	0,8
Resurslarning joylashishi	0,29	0,95	1,01
Ishlab chiqarish ko'lami	0,36	1,94	1,61
Boshqalar	-0,04	0,00	0,00
O'sish sur'ati	3,32	8,81	6,27

Jadvaldan shu narsani ko'rish mumkinki, GFR uchun ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Garchi bu erda u yoki bu omilni ajratib ko'rsatish qiyin bo'lsa ham, zamonaviy texnologiyalarga o'tish Yaponiya iqtisodiyotida yuqori ish sur'atini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Haqiqatan, Yaponiyada iqtisodiy o'sishning yarmini ishlab chiqarish omillarining o'sishi ta'minlangan bo'lsa, ikkinchi yarmini – texnika taraqqiyoti va texnologiya ta'minlangan. Amerika iqtisodiyotida mehnat unum-dorligini oshirish, kapitaldan foydalanish muhim hisoblangan.

4. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sish modeli

Ikkinchi Jahon urushidan keyin mustamlaka tizimining emirilishi bilan “kam rivojlangan” atalmish mamlakatlar xo'ja-ligini rivojlantirish muammosi iqtisodiy fanda markaziy o'rinlardan birini egalladi. Osiyo, Afrikadagi bir qator bunday mamlakatlar aholisining o'sish sur'ati yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atidan ustun bo'lgan. Jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'paymagan, balki bir o'rinda qolgan

yoki pasaygan. Ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlarda ichki jamg'arma manfiy bo'lgan, ya'ni mamlakat ishlab chiqarishdan ko'ra ko'p iste'mol qilgan, demak chetdan keladigan resurslar hisobiga yashagan.

Mutaxassislar g'arb iqtisodiy fani yutuqlariga asoslangan holda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishini rag'batlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni va modellarni ishlab chiqdilar. XX asrning 50-60- yillari keynschilik vakillari nazariya-lari ancha keng tarzda qo'llanildi.

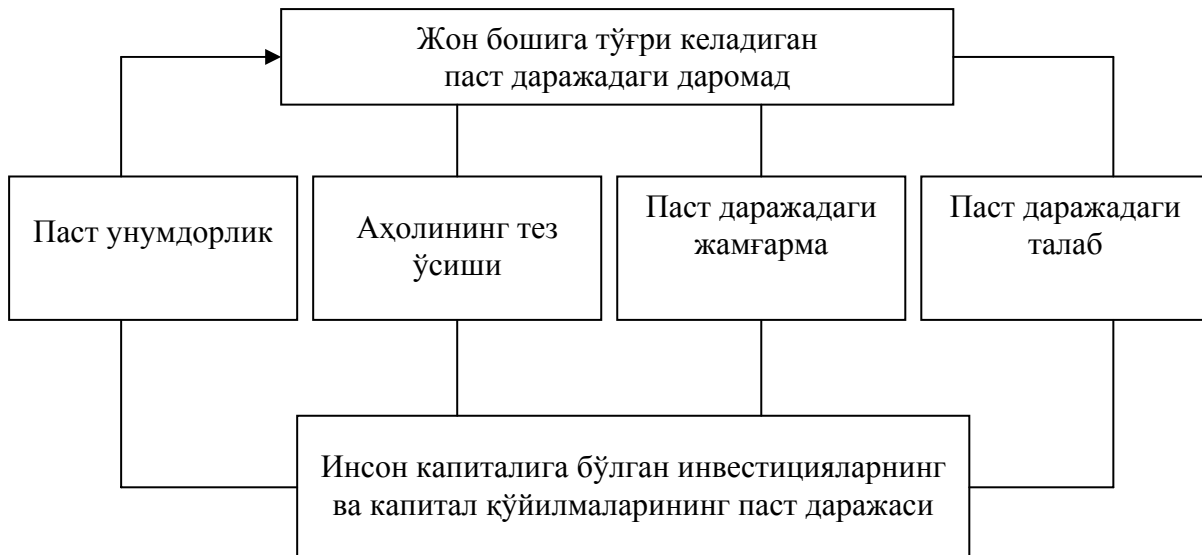
Davlat investitsiyalari - muvaffaqiyat garovi. Keyns-chilarning ta'kidlashicha, kam rivojlangan mamlakatlarda xususiy ixtiyoriy jamg'armalarning roli juda past. Aholi ishlab topgan daromadlarning barchasini iste'molga sarflashni afzal ko'radi va deyarli investitsiyani amalga oshirmaydi. Bunday holatning asosiy sabablaridan biri industrial rivojlangan mamlakatlar "ta'si-ri" hisoblanadi. G'arb hayot tarzining kirib kelishi isrofgarchilikka yo'l qo'yish, zeb-ziynat buyumlariga bo'lgan sarflarni ko'paytirishni keltirib chiqardi. Shuning uchun daromadning oshishi jamg'armaning tez ko'payishiga va demak investitsiyaning ko'payishiga olib kelmagan. Shu bois, majburiy jamg'armalarning roli oshib boradi (aholidan olinadigan soliq va har xil to'lovlarni ko'paytirish hisobiga) va davlat investitsiyalarining ahamiyati kuchayib boradi. Davlat aholining pul resurslarini investitsiyaga yo'naltirish chora-tadbirlarini ko'rishi lozim. Bunday chora-tadbirlardan biri foiz me'yorining davlat tomonidan tartiblab turilishi hisoblanadi.

Chunki tadbirkorlar o'z kapitallarini ishlab chiqarish sohasidan ko'ra, tez-tez savdo va moliyaviy sohalarga yo'naltiradilar. Nega? Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tipik xol hisoblangan surunkali inflyatsiya ishlab chiqarish sohasiga kapital qo'yishni foydasiz qilib qo'yadi. Ikkinchidan, bozor infratuzilmasining va xo'ja-lik qonunchiligining yaxshi rivojlanmaganligi xususiy tadbirkorlarga savdo, transport, aloqa sohalarida monopol mavqeiga erishish va shuning hisobiga monopol yuqori foyda olish imkonini beradi.

Xususiy sektorni rivojlantirish, keynschilar fikriga ko'ra, bozor infratuzilmasiga va iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga davlat kapital qo'yilmalarini ko'paytirish, investitsion kreditlarni kengaytirish, foiz stavkasini pasaytirish, mo'tadil inflyatsiya va byudjet taqchilligini ta'minlash yo'li bilan rag'batlantirilishi zarur.

Amerika iqtisodchilari R.Nurske, A.Xirshman va boshqalar rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sish modellaridan biri –

“keskin sakrash” nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariyaga muvofiq rivojlanayotgan mamlakatlar qoloqlikdan qutilish uchun “kambag’allik tuzog’ini” uzib tashlashi kerak. Yaratilgan moddiy boyliklar aholi-ning o’sishi tomonidan “eb tashlanishi” tufayli kelib chiqadigan “kambag’allik tuzog’ini” quyidagi rasm ko’rinishda ifodalash mumkin.

1-rasm. “Kambag’allik tuzog’i”

Iqtisodiy o’sishga to’sqinlik qiluvchi salbiy holatlar doira-viy ko’rinishda joylashgan bo’lib iqtisodiy o’sish omillaridan foydalanishga qarshi ta’sir ko’rsatadi. Past darajadagi investitsiya qo’yilmalari mehnat unumdorligini oshirish va daromad-larni ko’paytirish imkonini bermaydi. Aholining tez o’sishi oziq-ovqat va iste’mol tovarlarining o’sishini “eb tashlaydi”. Iqtisodiy turg’unlik vaziyati kelib chiqadi.

Bu “tuzoqdan” qanday qutilish kerak? Nurske fikriga ko’ra, davlat investitsiyalarni ko’paytirish iqtisodiy o’sishga keskin turtki bo’ladi. Bunda dastlabki investitsiya qo’yilmalari milliy daromadning 12-15 foizidan kam bo’lmasligi kerak. Investitsiya-larning ko’payishi mehnatga bo’lgan talabni oshiradi, bu esa jam-g’armaning o’sishiga va xususiy investitsiyalarning jonlanishiga olib keladi. “Keskin sakrashdan” keyin davlat aralashuvi qisqartirilishi kerak, negaki stixiyali bozor mexanizmi amal qila bosh-laydi.

A.Xirshman iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida “investitsion turtkining” zarurligi to’g’risida qayd qilib o’tadi. Bu borada xorijiy investitsiyalar ancha ko’p yordam berishi mumkin.

O’z resurslariga suyanish va bozor mexanizmini faollashti-rish. Neoklassik yo’nalish namoyandalari keynschilarning davlat-ning rolini kuchaytirish va iqtisodiy erkinlik printsiplariga putur etkazish

qoidalarini tanqid qildi. Ularning fikriga ko'ra, xo'jalikni rivojlantirishda muvaffaqiyatlarga erishishni xoh-lovchi davlatning asosiy vazifasi – bozor imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, bozor infratizimini tashkil etishdan iborat. Jamiyat vaziyatni birdan, keskin o'zgartira olmaydi. An'anaviy institut-larni xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga asta-sekin mos-lashtirib bordi.

Agar keynschilar asosiy e'tiborni yirik korxonalarni rivojlantirishga va xorijiy kapitalni jalb qilishga qaratgan bo'lsalar, neoklassiklar kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni zarur deb hisobladilar. Ularning fikricha, asosiy muammo xu-susiy jamg'arma va investitsiyalarning etishmasligi emas, balki ichki bozorning torligidir. Xususiy tashabbuskorlikka keng yo'l ochib berish iqtisodiyotning jonlanishiga, daromadlar daraja-sining oshishiga va demak iste'mol va jamg'armaning o'sishiga olib keladi. Eng asosiysi – bozor iqtisodiyotining me'yorida amal qi-lishini ta'minlovchi institutlarni tashkil etishdir.

XX asrning 70-yillari neoklassiklarning tavsiyalari rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqala boshladi. Buning asosiy sababi, birinchidan, xo'jalik hayotini erkinlashtirish tufayli muvaffaqiyatlarga erishgan bir qator “yangi industrial mamlakat-lar” tajribasi ta'siri bo'lsa, ikkinchidan, keynschilik andaza-laridan faol foydalangan mamlakatlarda vujudga kelgan ko'plab muammolarning (proteksionizm siyosati tufayli xalqaro savdo hajmining qisqarishi, import hisobiga qoplash imkoniyatlari-ning cheklanishi, surunkali inflyatsiya, monopolizm, korruptsiya va b.) mavjudligi hisoblanadi. Lekin neoklassik modellarini ama-liyotda qo'llash anchagina tanqidiy qarashlarni keltirib chiqardi. Asosiy tanqid ob'ekti - inflyatsiyani jilovlash maqsadida qattiq monetar siyosatini olib borish zarurligi hisoblanadi. Rivojlanayot-gan mamlakatlarda makroiqtisodiy barqarorlikning monetar metod-lari rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotidagi kabi natijalarni bermaydi, chunki ular o'rtasida chuqur institutsional farq amal qiladi. Shuning uchun qattiq moliyaviy siyosat tez-tez iqtisodiyotning keskin qisqarishiga, turmush darajasining pasayishiga, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuviga olib keladi.

«*Osiyo fojiasi*». Atoqli shved iqtisodchisi, Nobel muko-foti sohibi **Gunnar Myrdal o'zining 1968 yili chop etilgan «Osiyo fojiasi»** kitobida rivojlanayotgan mamlakatlar (Janubiy Osiyo mamlakatlari) iqtisodiy o'sishini ancha chuqur tahlil qildi. Uning ko'rsatib berishicha,

kam rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sish qiyinchiliklari, ko'pchilik G'arb mutaxassislari aytganlaridek, kapital etishmasligida emas, balki mehnat resurs-larining etishmasligidir. Mehnat resurslarning etishmasligi deganda, bir vaqtda ishchi kuchining taqchilligi va ishchi kuchining ko'pligi tufayli bo'ladigan ziddiyat nazarda tutiladi. Bunday ziddiyatning asosiy sababi qishloq xo'jaligining juda qoloqligi: eski tuzilma, kadrlar tayyorlash va ta'limning past darajasi tufayli u sanoat va shaharga erkin ishchi kuchini etkazib berishga qodir emas.

Rivojlangan mamlakatlarning nazariyalari, Myurdalning ta'kidlashicha, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilish uchun yaramaydi. Bu mamlakatlardagi holat butunlay o'zgacha. Bu erda baholarning vaziyatga tez moslanuvchan emasligi, resurs-larning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib turishining sustligi, bozorning monopollashuvining yuqori darajasi, qaror qabul qilishda irratsionallik kuzatiladi.

Myurdal, iste'mol bilan jamg'armani bir-biriga qarshi qo'yish mumkin emasligini qayd qilib o'tadi. Iste'molni oshir-masdan rivojlanayotgan mamlakatlarda muvaffaqiyatli iqtisodiy o'sishga erishib bo'lmaydi. Nafaqat jamg'arish me'yorini ko'paytirish, balki aholining turmush darajasini oshirish uchun resurs-larni topish, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga javob bera-digan ishchilarni shakllantirish uchun sharoit yaratish kerak.

Myurdal davlatning faol aralashuvini asoslab berdi. Davlat iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va texnologik qayta o'zgarishlarni amalga oshirishi lozim. Myurdalning isbotlab berishicha, aholi-ning o'sishni nazorat qilish, qishloq xo'jaligi erlarini taqsim-lash, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalarida chuqur islohotlarni o'tkazish zarur. Iqtisodiy rivojlanishning muhim shart-sharoit-laridan biri–jiddiy institutsional qayta o'zgarishlarni amalga oshirish. Eskirgan odat va an'analarni tugatish juda katta ahamiyatga ega.

Myurdal kam rivojlangan mamlakatlar xo'jaligini rivoj-lantirish uchun to'sqinlik qilayotgan illatlarni, ya'ni davlat ap-parati korruptsiyasi, amaldorlar va yirik kapital egalarining ja-miyat manfaatlariga xilof ravishda o'zlarining egoistik manfa-atlarini amalga oshirishi, yuqori boshqaruv xodimlarining im-tiyozli holatini ko'rsatib beradi.

Tayanch iboralar

- bir omilli model;
- ikki omilli model;
- $Y = S / K$;
- $S = I$;
- “kafolatlangan” o’sish;
- haqiqiy o’sish;
- o’sish shartlari;
- davlat investitsiyalari;
- “kambag’allik tuzog’i”;
- “Osiyo fojiasi”.

Takrorlash uchun savollar

1. Xarrod – Domar iqtisodiy o’sish modelining o’ziga xosligi nimada?
2. Dinamikadagi iqtisodiy o’sish tenglamasini qanday tushu-nasiz?
3. Xarrod – Domar modeli bo’yicha barqaror o’sish shartlarini tushuntirib bering?
4. Kobb – Duglasning ikki omilli modelining mohiyatini tushuntirib bering?
5. E.Denison iqtisodiy o’sishni tushuntirib berishda qanday usuldan foydalandi?
6. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy o’sish modelining o’ziga xos xususiyatlari nimada?
7. “Kambag’allik tuzog’i” ning mohiyatini ochib bering?
8. G.Myurdal bo’yicha rivojlanayotgan Janubiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy o’sish qiyinchiliklarining sabablari nimada?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro’yxati

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Ekonomist», 2005

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi T.: «O’zbekiston», 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: “Iqtisod-moliya”, 2005.

Klassiki keynsianstva. V 2 t. “Ekonomika”, 1997 T.1.

Kurs ekonomicheskoy teorii. Kirov, 1995 g.
Myrdal G. Sovremennye problemi "Tretyego mira" M. 1972.
Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumani-tarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.
Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitiye ekonomicheskoy nauki. T.: AO «Uchqun», 1999.

7 – mavzu. Xalqaro savdo nazariyalari

R E J A:

1. Mutlaq ustunlik nazariyasi
2. Qiyosli ustunlik nazariyasi
3. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi
4. Mahsulotning “hayotiy tsikli”
5. Xalqaro mehnat taqsimoti bo'yicha tadqiqotlarning tanqidiy yo'nalishi
6. Raqobat ustunligi nazariyasi
7. Valyuta kursi nazariyalari

Xalqaro savdoda ishtirok etayotgan har bir mamlakat qaysi tovarlarni sotish, qaysi tovarlarni sotib olish muammosini to'g'ri, samarali echishga harakat qiladi. Turli davrlarda ushbu muammoga bag'ishlangan turli xil nazariyalar yaratildi. Zamonaviy xalqaro savdo nazariyalari klassik iqtisodiy maktabdan, A.Smit, D.Rikardo nazariyalaridan boshlanadi.

1. Mutlaq ustunlik nazariyasi

Adam Smit turli mamlakatlarda tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq xarajatlardagi farq xalqaro savdo rivojlanishining asosini tashkil etadi degan tezisni asoslab berdi. Unga ko'ra, ba'zi mamlakatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan tovarlarni kam xarajat sarflab, samarali ishlab chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu mamlakatlar mazkur tovarlarni ishlab chiqarishda mutloq ustunlikka ega. Mutlaq ustunlik yuqori mehnat unumdorligida va tovarlarni ishlab chiqarishga ketadigan kam xarajatlarda namoyon bo'ladi.

Savdoni sun'iy ravishda cheklab quyishga A. Smit qarshi chiqdi va qaysi mamlakatning mahsuloti arzon bo'lsa o'sha mamlakat bilan savdo qilishning avzalligi to'g'risida aytib o'tadi. Masalan, A.Smit qayd qilib o'tganidek: “Agar Frantsiyaning vinosi Portugaliya vinosidan yaxshi va arzon bo'lsa yoki uning gazlamasi Germaniya gazlamasidan yaxshi bo'lsa, unda Buyuk Britaniya uchun o'ziga kerakli chet el vinosi va gazlamasini Portugaliya yoki Germaniyadan emas, balki Frantsiyadan sotib olish foydali”. Shuningdek, Shotlandiyada uzum etishtirish shart emas, chunki u erda vino Portugaliyaga nisbatan 30 barobar qimmat.

Vino qayerda arzon bo'lsa o'sha erdan sotib olish maqsadga muvofiq.

A.Smitning asosiy g'oyasi – *mutlaq xarajatlar* g'oyasidir. Unga ko'ra, mutlaq xarajatlari kam bo'lgan mamlakatlardan tovarlarni import qilish, ishlab chiqarish xarajatlari past tovarlarni esa (ularni xarid qilayotganlarga nisbatan) eksport qilish kerak.

A.Smitning tasdiqlashicha, har xil sun'iy ta'sir ko'rsatish va qarshiliklarga qaramasdan ikki mamlakat o'rtasida savdo aloqalarning olib borilishi tabiiy, normal hol hisoblanadi, u doimo foydali, garchi har ikkilasi uchun foyda hamisha bir hil bo'lmasa ham. "Har bir aqlli oila boshlig'ining qoyidasi shundan iboratki, chetdan sotib olishdan ko'ra, uyda tayyorlash qimmatga tushidagan narsalarni uyda tayyorlamaslikka harakat qilish. Tikuvchi o'ziga etik tikishga harakat qilmaydi, balki uni etikdo'zdan sotib oladi. Etikdo'z o'ziga kiyim tikishga urinmaydi, balki tikuvchining xizmatiga murojaat qiladi".

A.Smit bo'yicha, bu qoida bir butun mamlakat uchun qo'llanilishi kerak. Agar qandaydir bir xorijiy mamlakat bizni muayyan tovar bilan, uni o'zimizda ishlab chiqarishga nisbatan ancha arzon narxda ta'minlashi mumkin bo'lsa, biz birmuncha ustunlikka ega bo'lgan sohalarda ishlatilayotgan sanoat mehnati mahsulotining ma'lum qismi uchun ushbu tovarni undan sotib olish ancha foydali. Aynan shuning uchun, mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini tanlashda, A.Smit bozorning roliga katta e'tibor bergan bo'lishiga qaramay, u ushbu masalani ko'rib chiqishda mamlakatning tabiiy (ob-havo sharoiti, ba'zi bir tabiiy resurslarga ega bo'lish va b.) va qo'lga kiritilgan (odatda, texnologik ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan) ustunliklarini hisobga olishni zarur deb hisoblanadi. Eksport qiluvchi mamlakat qachonki mutlaq ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lgandagina tashqi savdodan yuqori foyda ko'rishi mumkin.

Lekin, A.Smitning bu nazariyasida barcha tovarlarni ishlab chiqarishda bir yoki bir necha mamlakatlar mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, bunday vaziyatda qanday bo'ladi degan savol ko'rib chiqilmagan. Mazkur nazariya, agar mamlakatlar tovarlarni ishlab chiqarishda hech qanday mutlaq ustunlikka ega bo'lmasa, ular xalqaro savdoda qatnashishi mumkinmi degan savolga ham javob bermaydi.

2. Qiyosli ustunlik nazariyasi

A.Smitdan farqli o'laroq, **David Rikardo** mamlakatlar o'rtasidagi

tovar ayirboshlashda mutlaq xarajatlardagi farq muhim emas, deb hisobladi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek xarajatlarda mutlaq ustunlikka ega bo'lmagan mamlakatlar nima qilishlari kerak?

Bir qator misollar bilan D.Rikardo "xarajatlardagi mutlaq ustunlik" mamlakatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlashning zarur sharti emasligini isbotlab berdi. Savdo qilayotgan mamlakatlar o'rtasida qiyosli xarajatlar farq qilishi kifoya.

Shu asosda D.Rikardo qiyosli ustunlik nazariyasini yaratdi. Bu nazariya butun dunyo ilm-fani va savdosida hamma tan olgan nazariya hisoblanadi. Mazkur nazariyaning asosiy qoidasi shundan iboratki, har bir mamlakat o'zining muayyan tovarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlari bilan uni sotib olishga ketadigan xarajatlari o'rtasidagi farqni qiyoslab ko'rgan holda tashqi savdoda ishtirok etadi. Muayyan tovarni ishlab chiqarish bir mamlakat uchun boshqa mamlakatlarga nisbatan qulayroq bo'lishi mumkin. Shu bois, qiyosli ustunlik nazariyasiga binoan, mamlakatlar xarajatlarni hisobga olgan holda u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak.

D.Rikardo shunday misol keltiradi. Portugaliyada muayyan miqdordagi vinoni tayyorlash uchun 80 kishilik mehnat, gazlama ishlab chiqarish uchun esa 90 kishilik mehnat talab qilinadi (bir yilga). Angliyada shu miqdordagi vinoni ishlab chiqarish uchun 120 kishilik mehnat, gazlamani ishlab chiqarish uchun 100 kishilik mehnat sarflash zarur. Garchi olib kelingan gazlama Portugaliyaning o'zida Angliyaga nisbatan kam xarajat evaziga ishlab chiqarilishi mumkin bo'lsa ham, bu sharoitda Portugaliya uchun vinoni gazlamaga ayirboshlash foydali. Gap shundaki, resurslarni gazlama ishlab chiqarishdan, Angliyaga nisbatan katta qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan, vino tayyorlash tarmog'iga o'tkazib, Portugaliya vinoni ayirboshlash yo'li bilan 80 kishilik mehnat sarflari hisobiga, ya'ni 10 kishilik mehnatni tejash evaziga, gazlama olishi mumkin. Bunday ayirboshlash Angliya uchun ham foydali, negaki u o'z kuchini gazlama ishlab chiqarishga sarflab, gazlamani sotish yo'li bilan muayyan miqdordagi vinoni 120 kishining mehnati hisobiga emas, balki faqat 100 kishilik mehnat evaziga olishi mumkin (ya'ni 20 kishilik mehnatni tejash hisobiga). Bu misoldan shu narsa ko'rinadiki, qiyosiy ustunlik mavjud bo'lsa, ixtisoslashuv va ayirboshlash ikkala mamlakat uchun ham foydalidir. Bundan mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi zarurligi kelib chiqadi.

Qiyosli xarajatlar g'oyasi – bu o'zaro foyda ko'rish g'oyasidir. Unga ko'ra "... Frantsiya va Portugaliyada vino tayyorlanishi, Amerika

va Polshada don etishtirilishi, Angliyada metall buyumlari va boshqa tovarlar ishlab chiqarilishi kerak”

Lekin qiyosli xarajatlar nazariyasida bir qator soddalashtirishlar mavjud bo'lib, tashqi iqtisodiy aloqalarda bo'ladigan qiyinchiliklar aks ettirilmagan. D. Rikardo modeli –bu ikki mamlakat o'rtasidagi savdo modelidir. Mazkur model qiyosli xarajatlarning o'zgarishini, savdo qilayotgan mamlakatlarning unumdorlik imkoniyatlaridagi farqlarni ham hisobga olmaydi.

3. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi

Qiyosli ustunlik nazariyasining zamonaviy turlanishi (ko'rinishi) **shved iqtisodchilari Eli Xeksher (1879-1952) va Bertil Olin (1899-1979)** ishlab chiqqan **ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi** hisoblanadi.

D.Rikardo ishlab chiqarish xarajatlaridagi farqlarni tabiiy va geografik sharoitlar tufayli kelib chiqadigan farqlar bilan aniqlanishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqqan. Bu printsip umuman to'g'ri, lekin etarli emas. Jahon bozorida faqat neft, paxta, apelsin bilan savdo qilinmaydi. Tashqi savdo ayirboshlanishida ishlab chiqarish sanoati tovarlari va xizmatlarning hissasi tobora ortib borayapti. Bu mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishda, jahon narxining shakllanishida tabiiy sharoitlardan ko'ra boshqa omillar ko'proq rol o'ynaydi.

Masalan, Shvetsiya tashqi bozorga murakkab sanoat mahsulotlarini – avtomobillar va rolikli podshipniklarni, tog'-kon uskunalari va dengizda ishlatiladigan motorlarni – etkazib berish bilan samarali savdo qiladi. Ko'p sohalarda raqobat ustunligini qo'lda ushlab turgan aynan shu mamlakatda tashqi savdo nazariyasining yaratilishi bejiz emas. Mazkur nazariya texnologiyasi deyarli bir xil bo'lgan savdo qilayotgan mamlakatlar ishlab chiqarish omillari (kapital, ishchi kuchi, er) bilan bir xil darajada ta'minlanmaganligiga asoslanadi.

Qiyosli xarajatlar kontseptsiyasiga asoslangan holda, shved iqtisodchilari Xeksher va Olin bunday xarajatlar asosida nima yotishini tushuntirib berishga harakat qildi. Ular, savdo qilayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarish omillari kombinatsiyasi umuman o'xshash bo'lgan sharoitda xarajatlar darajasidagi farq asosan ularning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanligiga bog'liq, deb xulosa qiladi.

Xeksher-Olin tadqiqotida tashqi savdoda xarajatlari nafaqat tabiiy sharoitlardagi farq bilan, balki savdo ishtirokchilari ta'minlangan har xil

omillar narxi bilan ham aniqlanadi. Bir xil omillar ortiqcha, boshqa bir omillar etishmaydi. Bir turdagi omillarning narxi nisbatan yuqori, boshqa turdagi omillarning – nisbatan past. Omillarning narxi ularning kamyoblighi bilan aniqlanadi: odatda, tanqis omillar – qimmat, ortiqcha omillar - arzon. Agar mamlakatda qandaydir bir omil boshqa omillarga nisbatan ortiqcha bo'lsa, masalan, arzon ishchi kuchi ko'p bo'lsa, unda bu mamlakat mehnat talab mahsulotlarni (to'qimachilik, kiyim-kechak va b.) ishlab chiqarishga va ularning savdosiga ixtisoslashadi. Agar mamlakatda kapital ortiqcha bo'lsa, unda bu mamlakatga kapital sig'imli mahsulotlarni (mashinalar, asbob-uskunalar) eksport qilish foydali.

Masalan, arzon ishchi kuchiga ega bo'lgan Janubiy Koreya mehnat talab mahsulotlarni (kiyim-kechak, avtomobil, kundalik turmush elektr asboblari) eksport qiladi: xitoyga kiyim-kechak, to'qimachilik mahsulotlarini eksport qilish qo'l keladi. Shvetsiya po'lati va metall mahsulotlarining raqobatdagi ustunligi shundaki, mamlakatda qazib olinadigan temir rudasi yuqori sifatli po'lat eritish xususiyatiga ega.

Demak, Xeksher-Olinning tashqi savdo modeli asosida xarajatlarning tuzilishi, ortiqcha ishlab chiqarish omillarining past narxi yotadi. Mamlakat ortiqcha ishlab chiqarish omillaridan intensiv foydalanib ishlab chiqariladigan mahsulotlarni eksport qiladi, ishlab chiqarish omillari tanqis bo'lgan tovarlarni esa import qiladi.

“Leontevcha ziddiyat”

Amaliyot shu narsani ko'rsatib berdiki, ishlab chiqarish omillari kontseptsiyasi tashqi savdoga, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli xil omillarning hammasini hisobga olishga qodir emas. Masalan, Xeksher-Olin modeli, nega, Shveytsariya farmatsevtik tovarlarni eksport qilishga ixtisoslashgan, Amerika personal kompyuterlarni ishlab chiqarishda etakchilik qiladi, Yaponiya kundalik elektronika buyumlarining yirik eksportchisi hisoblanadi kabi savollarga javob bera olmaydi.

Mazkur nazariyaning to'g'riligini AQSh iqtisodchisi **V.Leontev** tekshirib ko'rdi. Ma'lumki, Amerika kapitali ko'p mamlakat hisoblanadi. Shu bois u kapital sig'imli tovarlarni eksport, mehnat sig'imli tovarlarni import qiladi deb taxmin qilingan. Natija uning teskarisini, ya'ni AQSh kapital sig'imli tovarlarni emas, balki ko'proq mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishini, kapital sig'imli tovarlarni

esa ko'proq import qilinishi ko'rsatdi. Bu holat "Leontevcha ziddiyat" nomini olgan.

Leontev olib borgan hisob-kitoblarning to'g'riligini boshqa iqtisodchilar ham tasdiqlashgan. Ma'lum bo'lishicha, tashqi savdo tuzilmasida bunday mos kelmaslik boshqa mamlakatlarga ham xos bo'lgan. Tashqi savdo sohasi mutaxassislari, alohida mamlakatlar savdosiga va bir butun jahon savdosi tuzilmasiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p, xilma-xil va o'zgaruvchan bo'ladi, degan fikrga kelishgan. Ularning ta'sir ko'rsatish ahamiyati ham har xil.

4. "Mahsulotning hayotiy tsikli"

Klassiklarning qiyosiy ustunlik nazariyasida ba'zi bir savollar o'z echimini topmaganligi (masalan, eksport tuzilmasi dinamikasi qonuniyatlari qanday, nega bir xil tarmoqlar oldinga siljisa, ikkinchisi orqaga surilib ketadi) xalqaro mehnat taqsimoti muammosiga bo'lgan yangi yondashuvlarning kelib chiqishini taqozo etdi. Shunday yondashuvlardan biri "Mahsulotning hayotiy tsikli" kontseptsiyasi hisoblanadi. Bu nazariyani ishlab chiqishda **M.Pozner, G.Xufbaujr, L.Uells** va boshqa iqtisodchilar qatnashdi. Lekin birinchi marta bu nazariyaning tasnifiy bayoni 1966 y. atoqli amerika olimi R.Varronning **"Mahsulotning hayotiy tsikli nuqtai nazaridan ko'rilgan xalqaro investitsiyalar va xalqaro savdo"** maqolasida e'lon qilingan.

AQSh eksport tuzilmasini tahlil qilish natijalari mazkur nazariyaning yaratilishiga bevosita turtki bo'ladi. Tahlil natijalari jahon bozorida raqobatbardoshlik asosini tashkil etuvchi tarmoqlar majmuining o'zgarib turishini ko'rsatib berdi. XX asr boshiga kelib bunday tarmoqlar jumlasiga to'qimachilik va o'rmon texnik sanoati, qora metallurgiya, mashinasozlik kiritilgan. 30-chi yillarning oxiriga kelib tarmoqlar majmui va tartibi o'zgardi (birinchi o'ringa mashinasozlik chiqdi, oziq-ovqat sanoati ilg'or eksport qiluvchi tarmoqlar qatoriga qo'shildi), 60-chi yillarning boshiga kelib esa, transport vositalarini, asbob-uskunalarini, kimyoviy tovarlarni, elektr uskunalarini va boshqa mashinalarni ishlab chiqarish tarmoqlari Amerikaning asosiy eksport qiluvchi tarmoqlari majmuini tashkil etdi.

Urushdan keyingi tashqi savdo tuzilmasi tahlili natijalari eksport tarmoqlarida ilmsig'imli mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlarning roli ortib borayotganligini aniqlab berdi. Shu sababli "ilmsig'imli tarmoqlar" atamasi kiritilidi. Hozir ilmsig'imli tarmoqlar oldingi qatorga ko'tarildi va ular mamlakatning jaxon bozorida raqobat

qudratini belgilab bermoqda.

“Ilmsig’imli” atamaning muomilaga kiritilishi ishlab chiqarish omillari to’g’risidagi tushunchani qayta ko’rib chiqishni taqozo etadi. Ilmsig’imli mahsulot - mehnat sig’imli mahsulotning o’zgargan shaklidan boshqa narsa emas. Ko’pchilik ilmiy – texnik xodimlari (barcha yollanma ishchilarning 50 foiziga yaqini) ish haqining yuqoriligi va ko’p sonli yuqori malakali ishchilarining mavjudligi tufayli ilmsig’imli mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy sarflarda ishchi kuchiga to’g’ri keladigan sarflar hissasi ham yuqori. Bundan tashqari turli ishlab chiqarish bosqichlarida xar bir yollanma mehnat egasining hissasi xam har xil bo’ladi. Demak, mehnat omilini tarkibiy tuzilishi jixatdan bir xil deb qaragan Xeksher-Olin nazariyasini qo’llash xatodan xoli emas. Shu bois “mahsulotning hayotiy tsikl” nazariyasi mualliflari mehnatni bir qancha turlarga ajratadi: yuqori malakali mehnat, boshqaruv mehnati, malakasiz mehnat va b. Shunday qilib, ikki omilli model ko’p omilga aylandi, ya’ni kapital omili bilan birga mehnatning har xil turlari amal qiladi.

Har bir omilni axamiyatining o’zgarishiga muvofiq ravishda ishlab chiqarishning uch fazaga (ular “mahsulotning hayotiy tsikl”iga mos tushadi) bo’linishi mazkur nazariyaning kelib chiqishiga yana bir sabab bo’ldi.

Birinchi fazada – yangi mahsulotni ishlab chiqarishga joriy etishda – yutuq eng avvalo fan-texnika darajasiga bog’liq bo’ladi. Shuning uchun yuqori malakali mehnat asosiy omil bo’lib xizmat qiladi. Ikkinchi o’rinda boshqaruv mehnati turadi, uning asosiy vazifasi tovarlarni keng miqyosda ishlab chiqarishga o’tishning eng qulay yo’lini qidirib topish hisoblanadi, mazkur bosqichda ishlab chiqarish kichik ko’lamda olib borilishi tufayli kapital oxirgi o’rinda qoladi. “Mahsulotning hayotiy tsikli” nazariyasiga ko’ra, yangi mahsulotni ishlab chiqarishga joriy etish eng kuchli ilmiy kadrlar va yuqori malakali ishchi kuchi to’plangan rivojlangan mamlakatlarda amalga oshiriladi.

Ikkinchi fazada ommaviy ishlab chiqarish yo’lga qo’yiladi. Bunday ishlab chiqarish industrial baza quvvatiga, ishlab chiqarish strategiyasiga bog’liq bo’ladi. Bunda kapital va boshqaruv mehnati asosiy rol o’ynaydi. Yuqori malakali mehnat esa, endi faqat texnologik ishlab chiqarishning muayyan sur’atini ushlab turish vazifasini o’taydi, o’rta va past malakali ishchilar mehnati bilan birga ikkinchi o’rinni egallaydi. Demak, fan-texnika jihatdan etakchi bo’lmagan, lekin ortiqcha kapitali ko’p bo’lgan o’rtacha rivojlangan mamlakatlarda

mahsulot ishlab chiqarishning ikkinchi “hayotiy tsikli” davom etadi.

Uchinchi faza uchun bir xil texnologik asosda mahsulotlarni ommaviy tarzda ishlab chiqarish xos. Malakasiz mehnat birinchi o'ringa suriladi, u o'z mavqeini saqlab qolgan kapital bilan bir qatorda turadi. Olimlar, muxandislar va menejerlar mehnatining ahamiyati keskin pasayadi. Bundan shu narsani ko'rish qiyin emaski, bu fazada mahsulot ishlab chiqarish soddalashib, malakasiz ishchilar zaxirasi ko'p bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda ommaviy tus oladi.

Keyinchalik mazkur mahsulotga talab, uni ishlab chiqarish pasayadi, uning o'rnini qoplovchi yangi mahsulot ishlab chiqarish fazasi qaytadan boshlanadi.

5. Xalqaro mehnat taqsimotini tadqiq etishning tanqidiy yo'nalishi

Xalqaro mehnat taqsimoti tadqiqotlari bo'yicha tanqidiy yo'nalishning kelib chiqishi odatda **argentinlik R.Prebish va amerikalik G.Zinger** nomi bilan bog'lab tushuntiriladi. Ular haqiqatdan ham birinchi bo'lib xalqaro mehnat taqsimotining o'zaro foydali xarakteri to'g'risidagi tezisga qarshi chiqqan va sanoati rivojlangan mamlakatlar agrar mamlakatlar hisobiga boyib borishini ko'rsatib bergan tadqiqotchilar hisoblanadi. Lekin aynan shunday g'oyalarni boshqa atoqli iqtisodchilar – **shvetsiyalik G.Myurdal, angliyalik T.Balog, frantsiyalik F.Perru, braziliyalik S.Furtado, amerikalik U.Lyuis va Xirshmanlar** ham ilgari surgan.

Bu iqtisodchilarning qiyosli ustunlik nazariyasiga tanqidi qarashlari asosan uning metodologiyasiga qaratilgan. Ularni mazkur nazariyadagi ikkita jihat qanoatlantirmagan.

Birinchidan, qiyosli ustunlik nazariyasi muvozanatlik printsipli asosida qurilgan. Uning tarafdorlari tadqiqotida iqtisodiy jarayonlar mayatnik harakatiga o'xshatiladi, ya'ni muvozanat kuchlarining buzilishi ertami, kechmi uning avvalgi yoki ancha yuqori darajada qayta tiklanishi bilan tugallanadi. Haqiqatda esa unday emas, deb hisoblaydi yuqorida ko'rsatilgan iqtisodchilar va muvozanatlik yondashuviga kumulyativ (harakatning bir tomonga yo'naltirilishi) printsiplin qarshi qo'yadi. “Agar bir omil o'zgarsa, - deb yozadi G.Myurdal, - unda ikkinchi bir omilda albatta o'zgarish bo'ladi. Natijada o'zaro ta'sir ko'rsatishning kumulyativ jarayoni kuchaydi... yoki qandaydir bir omilning o'zgarishi, qanday sababdan bo'lishidan qat'iy nazar,

kumulyativ samaraning yalpi ta'siri tufayli barcha tizimni muayyan yo'nalishda harakatga keltiradi". Boshqacha qilib aytganda, buzilgan muvozanat avtomatik tarzda qayta tiklanmaydi, balki namuvozanatlikni kuchaytiruvchi va tizimda sifat o'zgarishiga olib keluvchi kuchlarni kelitirib chiqaradi.

T.Balogning "Teng huquqli bo'lmagan sheriklar" asarida nomuvozanatlikning kuchayishi to'g'risida so'z yuritiladi. Unda xalqaro savdo jarayonida rivojlangan va qaloq mamlakatlar o'rtasidagi uzulishning kuchayib borishi, bunday savdo ishtirokchi mamlakatlar iqtisodiyotini o'zaro to'ldirib borishiga ta'sir ko'rsatmasligi, balki daromadlar va resurslarni jamg'arish va taqsimlash imkoniyatlaridagi kumulyativ tengsizlikning kuchayishini kelitirib chiqarishi ko'rsatib beriladi. Garchi xalqaro savdo natijasida jahon daromadlari ko'payib borishi mumkin bo'lsa-da, shunga qaramay, kambag'al hududlarning qoshshoqlashuvi kuchayib bormoqda. Ancha rivojlangan mamlakatlarga kelsak, savdo ularning resurslarini ko'paytirib, ustunligini yana ham oshirmoqda.

T.Balogning mulohazalarini mantiqan oxiriga etkazgan S.Furtado hisoblanadi. Uning fikriga ko'ra, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik huquqi shu darajaga borib etdiki, rivojlanayotgan mamlakatlarni xo'jalik sub'ektlari sifatida gapirish biron ma'no kasb etishi qiyin. Xalqaro milliy korporatsiyalarning paydo bo'lishi bilan qaloq mamlakatlar o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy suverenligini yo'qotdi, jahon kapitalistik xo'jaligining "qaram podsistemasiga" aylandi. Furtado qayd qilib o'tganidek: "Qaloq iqtisodiyotda rivojlanish ko'pincha xorijiy korxonalarining keng tarqalishiga bog'liq bo'ladi va shu ma'noda bunday rivojlanish "xalqaro" hisoblanadi. Ushbu xorijiy korxonalarining faoliyati ko'rilayotgan podsistema tashqarisida qabul qilinadigan qarorlarga asoslanadi".

Qiyosli ustunlik nazariyasi metodologiyasi tanqidining ikkinchi, asosiy yo'nalishi iqtisodiyotning ijtimoiy o'lchamiga qaratilgan. Xalqaro mehnat taqsimotining neoklassik kontseptsiyasi tarafdorlarli ham, "mahsulotning hayotiy tsikl" nazariyachilari ham xo'jalik yuritishning ijtimoiy masalalarini nazardan chetda qoladirishgan. Ijtimoiy masalalar esa, tanqidiy yo'nalish vakillarining ta'kidlashicha, "sof iqtisodiy" faoliyatga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarni U.Lyus quyidagi misolda tasdiqlab beradi.

Ikki mamlakat – rivojlangan va qaloq – tayyor mahsulot va xom ashyo ayirbosh qilyapti deb faraz qilamiz. Agar "sof" neoklassik

nazariya nuqtai nazaridan olib qarasak, unda ayirboshlash shak-shubhasiz o'zaro foydali deb tan olinadi. Lekin kam rivojlangan iqtisodiyotning o'ziga xosligini hisobga olib salgina o'zgartirish kiritsak, xulosa butunlay boshqacha chiqadi. Ko'pchilik qoloq mamlakatlarda juda past mehnat unumdorligiga asoslangan ancha ko'p natural xo'jalik sektori amal qiladi. U erda ish haqi past bo'lganligi sababli ortiqcha ishchi kuchi eksport sektoriga doimo oqib o'tadi. Shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlar eksport sektorida unumdorlik qanchalik oshmasin, undagi ish haqi darajasi baribir natural xo'jalikdagi past mehnat unumdorligi bilan aniqlanadi. Modomiki esport sektor tadbirkorlarning foydasi, U.Lyus bo'yicha, xalqaro miqyosda tenglashar ekan, mehnat unumdorligining o'sishi natijalaridan rivojlangan mamlakatlar iste'molchilari foyda ko'radi. Birining ikkinchisi tomonidan ekspluatatsiya qilinishi ko'rinib turibdi.

Xo'jalikni boshqarishning ijtimoiy jihatlarini tahlili, tanqidiy yo'nalish tarafdorlarining ta'kidlashicha, o'zaro tartib yondashuvini taqozo etadi, ya'ni iqtisodiy jarayonlarning huquqiy, siyosiy, madaniy an'analar, psixologiya va shu kabilar bilan o'zaro ta'sirini o'rganish talab qilinadi. Bunday metodologik ko'rsatma ba'zi bir ijobiy natijalarga erishishga imkon berdi. Masalan, mustamlakachilik xukmronligi va mustamlakachilikning emirilishi davridagi jahondagi etuk mamlakatlar siyosatini konkret tadqiqot qilish asosida G.Myurdal, F.Perru va ularning hamkasblari qaram mamlakatlarda aniq maqsadga yo'naltirilgan asimmetrik (muvozanat buzilgan) iqtisodiyotni shakllantirish mexanizmini ochib berdi va shu bilan "uchinchi dunyodagi" og'ir, mushkul ahvol uchun javobgarlikning bir qismi kimning bo'yniga tushishini ishonarli qilib ko'rsatib berdi.

G.Zinger, T.Balog, S.Furtadolarining "namoyish samarasi" atalmish tahlili o'zaro tartib yondashuvini unumli qo'llashga yana bir misol bo'la oladi. Bu iqtisodchilarning kuzatishi bo'yicha, qoloq mamlakatlarga eksport qilinayotgan tovarlar bu erda nafaqat iste'mol buyumlari vazifasini o'taydi, balki yuqori rivojlangan mamlakatlar turmush tarzi to'g'risida axborot tarqatish vazifasini ham o'taydi va bu mahalliy aholining ancha boy qatlamiga "namoyish ta'sirini" o'tkazadi. Er egalari, burjuaziya va amaldorlar rivojlangan mamlakatlarning iste'mol andozalarini qabul qilishga kirishadi. Natijada avvalari ko'p daromad egalarining iste'moli uchun import qilinadigan tovarlar endi mahalliy sanoat tomonidan ishlab chiqarilishi kuchayadi. Shu bilan zaruriy buyumlarni ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan kapital

qo'yilmalari qisqaradi. Nega bunday jadal "rivojlanish" ko'pincha aholi turmush darajasining pasayishiga olib kelishi shunday ko'rinib turibdi.

Tanqidiy yo'nalish vakillari qiyosli ustunlik nazariyasining kamchiliklarini ishonarli qilib ko'rsatib bersa-da, ular mazkur nazariyaga qarshi muqobil raqobatbob nazariya tavsiya eta olmadi. Ularning batafsil ishlab chiqilgan kontseptsiyasi bo'lmaganligi sababli, ulardan faqat ayrim metodologik elementlarni, nazariy g'oyalarni olish mumkin. Masalan, G.Zinger bo'yicha, xom ashyo va mehnatni iqtisod qiluvchi yangi texnika yuqori rivojlangan mamlakatlar muammosini echish uchun mo'ljallangan. Demak, uni rivojlanayotgan mamlakatlarda qo'llash, ularning manfaatlariga javob bermaydi.

6. Raqobat ustunligi nazariyasi

Hozirgi davrda xalqaro savdo nazariyasida raqobatda ustunlikka erishish, uni ushlab turish muammosi birinchi o'rinda turadi. Jahon bozorida peshqadamlikni qo'ldan bermaslik uchun yuqori sifatli mahsulotlarni taklif qilish va baholi raqobatga bardosh berish qurbiga ega bo'lish kerak.

Shu narsa ayonki, hech bir mamlakat tovar va xizmatlarning barcha turlari bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi mumkin emas. Hech bir mamlakat o'zi uchun mumkin bo'lgan raqobatdagi ustunlikni doimo saqlab turishga kafolat bera olmaydi. Raqobatdagi ustunlikka erishish ilm-fan, texnika, texnologik yangiliklar asosida qo'lga kiritiladi va keskinlashib boradi.

Alohida firmalar qo'lga kiritilgan ustunlikni yangi texnologiyalardan foydalanish, yangi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, ishni samarali olib borish yo'li bilan ushlab turadi.

Raqobat ustunligini ushlab turishda davlatning qo'llab-quvvatlashi, o'zgaruvchan va samarasi tashqi siyosatning roli katta. Bunday siyosat korxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va rag'batlantirishga, qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Chet el raqobatchilari oldida ustunlikni qo'lga kiritish va ushlab turishni korxonalar o'zlari amalga oshirishi kerak.

Ishlab chiqarish omillariga suyanagan holda jahon bozorida u yoki bu mamlakatning ustunlikni qo'lga kiritishi o'ziga xos xususiyatga ega. Ishlab chiqarish omillarining o'zi borgan sari o'zgaruvchan, ko'chib yuruvchan bo'lib boradi. Kapital investitsiya qilinadi va boshqa mamlakatlarga oqib o'tadi; ishchi kuchi ish haqi ancha yuqori, mehnat

sharoiti ancha yaxshi mamlakatlarga ko'chib o'tadi; fan-texnika yangiliklari ham eksport, ham import qilinadi. Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati nazariyasi o'zining maxsus xususiyatga ega. Shu bilan birga bu erda ham xalqaro tovar va xizmatlar savdosi sohasidagi rag'batlantirish va qonuniyatlar deyarli bir hil amal qiladi.

Tashqi savdo munosabatlari va ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati kontseptsiyalarida va olib borayotgan siyosatda asosiy qoidalar hisobga olinadi. Odatda, mamlakat iqtisodiyoti eksport kvotasi miqdoriga bog'likligi nazarda tutiladi. Kichkina mamlakatlarda odatda bunday kvota yuqori, negaki bu mamlakatlarning iqtisodiyoti tashqi savdoga ancha katta darajada bog'liq bo'ladi. Shu narsa ham ayonki, har qanday mamlakat milliy xo'jaligining holati tashqi savdo va to'lov balansini aniqlab beradi. Agar eksport importdan ancha ortib ketsa mamlakatning to'lov balansini tanqisligi kuchayadi, bu uni tashqaridan qarz olishga majbur etadi. Natijada bunday mamlakatning qarzlari ko'paydi, har xil salbiy oqibatlar kuchayadi.

Shu narsani qayt qilib o'tish kerakki, tashqi savdo va tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligini bir xil baholab bo'lmaydi. Bu erda universal mezon amal qilmaydi. Samaradorlik va foydalilik nafaqat tashqi valyuta tushumlariga bog'liq, balki jahon va ichki narxlar dinamikasiga, savdo operatsiyalari miqyosiga, hisob-kitob tizimiga ham bog'liq. Tashqi savdo nazariyalari va siyosati ildizi, odatda, to'lov balansini holatiga borib taqaladi. To'lov balansini milliy valyutaning ishonchli va barqarorligini, mamlakatning moliyaviy majburiyatlari va qarzlari bo'yicha hisob – kitob qilish qurbiga ega ekanligini, iqtisodiy siyosat samaradorligini baholashni, tashqi iqtisodiy aloqalarning amaliy ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Hozirgi davrda jahon savdosining xalqaro kapital harakatiga bog'liqligi kuchayib bormoqda. Jahon kapitali oqimi tovarlar oqimidan oshib borayapti. Xalqaro kapital oqimining kuchayishi evrovalyuta bozori va xalqaro obligatsiyalar bozorida namoyon bo'lmoqda, bu bozorlarning ko'lami ancha kengaymoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda xulosa qilib shuni aytish mumkinki, samarali tashqi savdoga, uning dinamikasi va tuzilishiga ta'sir etuvchi turli-tuman omillarning barchasini hisobga oladigan amaliyotda bironta ta'limot amal qilmaydi. Iqtisodiy nazariyalarda tajribalar umumlashtiriladi, printsiplar shakllantiriladi, kerakli xulosalar chiqariladi, lekin tayyor andozalar yo'q. Hamma qabul qilgan, yagona xalqaro ayirboshlash nazariyasi amal qilmaydi.

7. Valyuta kursi nazariyalari

Valyuta kursini belgilashda har bir mamlakat o'z iqtisodiy holatidan kelib chiqib hozirgi kunda tadqiq qilinayotgan valyuta kursi nazariyasiga suyanadi. Valyuta kursi nazariyasi turli valyutalar orasidagi nisbat, uning omillar ta'sirida o'zgarish darajasini o'rganadi.

Aniq va ishonchli xulosalar, tadqiqotlar natijasi mamlakatda qanday valyuta kursi rejimini tanlash, ya'ni valyuta kursini o'rnatilish usulini hamda uni tartibga solish yo'llarini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Valyuta kursini o'rnatilishi hozirgi amaliyotda valyutaning to'lov qobiliyati paritetiga asoslangandir. Valyuta kursi ilgari oltin standart va qat'iy belgilangan kurslar pariteti orqali o'rnatilgan.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti asosida o'rnatilgan kurs valyutaning real kursini ifoda etadi. Shuningdek, to'lovga qobiliyatlilik pariteti ko'rsatkichi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YaIM va boshqalar) bir valyutada hajmini hisoblash orqali xalqaro taqqoslashda keng qo'llaniladi.

50-yillar o'rtalaridan boshlab to'lovga qobiliyatlilik pariteti asosida mamlakatlar makroiqtisodiy ko'rsatkichlari yagona valyutada hisoblanadi va taqqoslanadi.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti - bu V mamlakatning bir birlik valyutasida sotib olish mumkin bo'lgan ma'lum bir maxsulotlar va xizmatlar majmuini A mamlakat valyutasi sotib olish uchun etarli bo'lgan pul miqdori.

Ammo biz bilamizki hozirgi kunda valyutalar kursi to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatan haqiqiy baho kasb etmaydi.

90-yillarga kelib to'lovga qobiliyatlilik pariteti va haqiqiy valyuta kursi orasidagi nisbatni o'rganish keng miqyosda amalga oshirila boshlandi. Sababi shu paytga kelib bu ko'rsatkichlar orasidagi nisbat keskin o'zgarib boshladi. Natijada mamlakatalarning iqtisodiy holatini baholovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslash birmuncha noaniqliklarni keltirib chiqardi. Bu taqqoslashlarni amalga oshirish uchun nazariy valyuta kursi funksiyasini bajaruvchi to'lovga qobiliyatlilik pariteti foydalanila boshlandi. Shuningdek bu paritetning o'zgarishi orqali valyuta kursini o'zgarishi darajasi ham aniqlana boshlandi. Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimida valyuta kursi muvozanatini ta'minlash shu paritet orqali amalga oshirilishi mumkin.

Hozirgi xalqaro iqtisodiyotda valyuta kursi va to'lovga qobiliyatlilik pariteti orasidagi nisbat rivojlangan mamlakatlar uchun

saqlanib qolmoqda. Boshqa mamlakatlarda bu nisbat birmuncha farq qiladi. To'lovga qobiliyatlilik pariteti AQSh dollariga nisbatan belgilanadi.

Uzoq muddatli rejada tashqi iqtisodiy aloqalar yordamida aniqlangan davlatlararo to'lovga qobiliyatlilik pariteti valyuta kurslarida akslanadi va ularning o'zgarishiga olib keladi. Shu munosabat bilan to'lovga qobiliyatlilik pariteti valyuta kursining muvozanat nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga o'tish davlatning to'lovga qobiliyatlilik pariteti orqali ifodalangan iqtisodiy potentsiallarini muvofiqlashtirish uchun xizmat qiladi. Ammo bugungi dunyo bozori sharoitida valyuta kursining muvozanat nuqtasi paritet bilan muvofiqlashuvi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad yuqori bo'lgan davlatlarda saqlanmoqda. Jon boshiga daromad o'rta va past bo'lgan davlatlarda mazkur muvozanat nuqta surilgan. Ya'ni o'rtacha rivojlangan davlatlarda valyuta kursi undagi paritetning ikki baravari yoki undan ortiq darajada belgilanmoqda. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyutaning mos ravishda 50% va 25% darajasida belgilanmoqda. Unda valyuta kursi undagi paritetning ikki, to'rt baravi darajasida belgilanadi. Ana shu yangi nuqtalar atrofida valyuta kurslari o'zgarmiqda. Tashqi iqtisodiy faoliyatning milliy iqtisodiyotga bo'lgan ta'sirining o'sib borishi har bir davlat tomonidan valyuta kursi va to'lovga qobiliyatlilik pariteti o'rtasidagi munosabatni, uning boshqa davlatlar bilan farqini o'rganishni taqozo etadi.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti va valyuta kursi orasidagi tafovut asosida guruhlangan mamlakatlar o'zni iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rniga, yoki jon boshiga to'g'ri keladigan daromadiga ko'ra o'rniga nisbatan mos tushadi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad yuqori bo'lgan davlatlar uchun valyuta kursini to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatining qiymati 1 dan kichik yoki teng. Bu davlatlar valyutalarining xarid qobiliyati ichki bozorga nisbatan tashqi bozorda yuqoridir. Bu holat kuchli valyutaga ega davlatlarning tashqi bozordagi xaridorlik o'rnini ta'minlaydi.

Shunday qilib, iqtisodiy rivojlanish darajasining valyuta kursi darajasiga bo'lgan ta'siri kuzatilmoqda: paritetning asosi bo'lgan iqtisodiy rivojlanish darajasi valyuta kursining paritetdan farqini ifodalaydi.

Milliy valyuta kursini to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatan past darajadiligiga ega davlatlar quyidagi xususiyatlarga ega.

Birinchidan axoli jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi rivojlangan mamlakatlarda rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan yuqori, AQSh darajasiga nisbatan 80-85 % ni tashkil qiladi. O'tish iqtisodiyotidagi davlatlarda bu ko'rsatkich past bo'lib AQSh darajasining 20-25%ini tashkil qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhida bu ko'rsatkich juda ham past bo'lib 10-15% ni tashkil qiladi.

Tabiiyki milliy valyutani dollar ekvivalenti darajasida belgilasak, yuqoridagi ko'rsatkichlarda o'zgarish yuz beradi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki valyutani tartibga solishning turli usullarini qo'llash orqali ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlar (Xitoy, Malayziya va boshqalar) milliy valyutani barqarorligini oshirishga erishmoqdalar.

Rivojlanish orqasidan borayotgan O'zbekiston va boshqa davlatlarda valyuta kursiga bo'lgan ta'sir ikki yo'nalishda bo'lmoqda. Devalvatsiyaga undovchi faktorlar ikki tomonlama, ya'ni ijobiy va salbiy jihatdan ta'sir etadi. Bunda salbiy ta'sir qarzning oshishini hisoblashsa, ijobiy faktor bo'lib kelajakda raqobatning va eksportning milliy valyutaning arzonlashuvi asosida amalga oshirilishi hisoblanadi.

Eksportni oshirish ijobiy savdo balansini ta'minlash, ichki jamg'armani to'ldirishga, oltin valyuta rezervlarini ko'paytirishga yordam beradi. O'zbekistonda eksport hajmi YaIMga nisbatan 23% (2008 yilda). Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda savdo balansini ijobiy saldosi ga erishish uchun xomashyo resurslari eksport qilinmoqda. Ammo xomashyoning eksportiga asoslangan iqtisodiy siyosat natijasida davlat tashqi bozordagi o'zgarishlarga va narx-navo dinamikasiga bog'liq bo'ladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida xomashyo narxlari haddan ziyod pasaydi va bu holat arzon xomashyo eksportini vujudga keltirdi.

Valyuta kursini o'rnatishda to'lovga qobiliyatlilik bilan birga quyidagi nazariyalar ham qo'llaniladi.

1. Boshqariladigan valyuta nazariyasi.

Bu nazariya 1929-1933 yiildagi xalqaro iqtisodiy krizis davrida, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi tarafdorlarining nazariyalariga qarshi holatda vujudga keldi. Bunda valyuta davlat tomonidan tartibga solinish nazariyasi ilgari surilgan. Bu ikki yo'nalishda mavjud bo'lgan.

Birinchi yo'nalish – suriladigan paritet yoki boshqariladigan standart nazariyasi. Bu nazariya I.Fisher va J.M. Keyns tomonidan yaratilgan. I.Fisherning fikricha, pul birligini oltin pariteti asosida

boshqarish pulning to'lovga qobiliyatini barqarorlashtiradi. Keynes esa egiluvchan paritetni tarafdori bo'lgan. U milliy valyuta kursini tushirib bahoga ta'sir o'tkazish va shu orqali eksportni, mamlakatdagi ishlab chiqarish va bandlikni yaxshilash, shuningdek tashqi bozor uchun kurashni taklif qilgan.

Ikkinchi yo'nalish – muvozanat yoki neytral valyuta kursi nazariyasi, bunda to'lovga qobiliyatlilik pariteti o'rniga milliy iqtisodiyot uchun mos neytral valyuta kursini o'rnatish ilgari surilgan.

2. Etakchi valyutalar nazariyasi.

Bu nazariyaning asoschilari amerikalik iqtisodchilari J.Vilyams, A.Xansen, ingliz iqtisodchilari R.Xoutri, F.Grexem va boshqalardir. Bu nazariyaning mohiyati quyidagilarni e'tirof etadi:

1) Valyutalarni etakchi (dollar va funt sterling), qattiq (boshqa rivojlangan mamlakatlar valyutalari: Yaponiya yeni, Shveytsariya franki va boshqalar) va yumshoq, ya'ni xalqaro iqtisodiy munosabatlarda aktiv bo'lmagan valyutalarga bo'linishi lozimligi.

2) Dollarning oltinga qaraganda etakchi roldaligi

3) Barcha mamlakatlarning valyuta siyosatida dollarga tayanishi va uni rezerv valyutaligini mamlakatning milliy manfaatiga teskari bo'lgan taqdirda ham qo'llab quvvatlashi zarurligi.

Bretton-Vuds tizimi inqirozi dollarning etakchiligiga bir oz bo'lsa ham putur etkazdi. Shuningdek AQSh valyutasi ham boshqa valyutalar singari barqaror emasligi o'z tasdig'ini topdi.

3. Qat'iy belgilangan paritet va kurslar nazariyasi.

Bu nazariya tarafdorlari (J.Robinson, J. Bikerdayk, A.Braun, F.Grexem) qat'iy belgilangan paritet rejimini qo'llashni taklif qilishgan. Bunda to'lov balansi muvozanatini saqlash uchungina kursning o'zgarishiga yo'l qo'yilgan. Ularning fikricha, valyuta kursining o'zgarishi – to'lov balansini tartibga soluvchi samarali vosita emas, chunki tashqi bozordagi narxlarining o'zgarishiga valyuta kursining o'zgarishi etarlicha ta'sir qilmaydi. Bu nazariya Bretton-Vuds tizimi printsiplarida o'z ifodasini topgan.

4. Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi.

Bu nazariyaning mohiyati qat'iy belgilangan valyuta kursiga nisbatan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimining quyidagi ustunliklarini asoslashdan iboratdir:

- To'lov balansining avtomatik tekislanishi
- Tashqi muhitga bog'liq bo'lmagan holda milliy iqtisodiy siyosat usullarini erkin tanlanishi

- Valyuta spekulyatsisi oldini olish, chunki suzib yuruvchi valyuta kursida valyuta operatsiyasida qatnashuvchi tomonlar foydasi nolga teng bo'ladi, ya'ni biri foyda qilsa, ikkinchisi shu miqdorda zarar ko'radi.

- Xalqaro savdoni rag'batlantirishi
- Davlatning valyuta kursini o'rnatishiga ko'ra valyuta bozorining o'rnatgan valyuta kursi yaxshiligi

Monetar iqtisodchilar fikriga ko'ra valyuta kursi bozordagi talab va taklifga asosan erkin tebranib turishi lozim, davlat esa kursni tartibga solishi lozim emas.

5. Valyuta kursi normativligi nazariyasi.

Bu nazariyaga ko'ra valyuta kursi iqtisodiyotni tartibga soluvchi qo'shimcha vositadir. Bunda egiluvchan kurs rejimi taklif qilingan bo'lib, bu kursni davlat nazorat qilishi lozim. Bu nazariyaning normativ nazariya deb atalishiga sabab, bunda valyuta kursi paritetga va xalqaro tashkilotlar tomonidan belgilangan kelishuvlarga asoslanadi.

Barcha valyuta kursi nazariyalari tarafdorlarini ikki guruhga ajratishimiz mumkin. Birinchi guruhdagilar eksportyorlar manfaatini himoyalash maqsadida valyuta kursini pasaytirishga qaratilgan davlat valyuta siyosatini yuritishni xohlasalar, ikkinchi guruhdagilar iqtisodiy qonun qoidalar asosida valyuta kursini erkin tebranishini tarafdorlaridir.

Ikkinchi guruhdagilar iqtisodiy muvozanatga davlatning aralashuvisiz erishishni ko'zda tutadilar. Bunda valyuta kursi nazariyalari valyuta kursini oshishiga hamda iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi degan fikrni ma'qullaydilar. Shuningdek bu valyuta kursi nazariyalari asosida mamlakat iqtisodiyoti uchun to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatan valyuta kursini tushirish davlat uchun foydali emasligini isbotlashgan.

Eksporterlar tarfdorlari fikrlarini davlatning valyuta kursini pasaytirishga qaratilgan chora tadbirlarini (devolvatsiya) ma'qullaydilar. Buning asosiy maqsadi eksportni rivojlantirish va to'lov balansining ijobiy saldosi ta'minlashdir. Lekin valyuta kursini o'rnatishda barcha makroiqtisodiy parametrlarni (YaIM o'sish darajasi, inflyatsiya va boshqalar) hisobga olish lozim.

8-mavzu. Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish ta'limotlari

R E J A:

1. Rejali iqtisodiyot va uning salbiy oqibatlari to'g'risidagi iqtisodiy qarashlar
2. I.Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontsepsiyasi
3. I.Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontsepsiyasida iqtisodiy islohotlar strategiyasi
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili

Hozir dunyoda rejali iqtisodiyotga asoslangan aholi farovonligini oshirishga, kishilarning siyosiy, iqtisodiy erkinligini ta'minlashga qodir bironta mamlakat amal qilmaydi. Rejali iqtisodiyotning afzalliklari to'g'risida ko'p gapirilgan bo'lsada, u tajribada o'zini oqlamadi, inqirozga uchradi va tarix sahnasidan o'z o'rnini bozor iqtisodiyotiga bo'shatib berdi.

Rejali iqtisodiyot va uning salbiy oqibatlari to'g'risidagi iqtisodiy qarashlar.

XX asrning boshida sobiq ittifoqda yuzaga kelgan rejali xo'jalik yuritish ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham ma'naviy rivojlanishga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Direktiv reja asosida iqtisodiyotning ongli ravishda qattiq tartiblab turilishi, korxonalar mustaqilligining inkor etilishi, ularning faoliyatiga bajarilgan reja va normativlarga qarab baho berilishi, narxning tartiblovchi rolining inkor erilishi, pirovard natijada iqtisodiyotning pasayib ketishiga, aholi turmush darajasining yomonlashuviga olib keldi. Mulkning asossiz ravishda haddan tashqari davlatlashtirilishi davlat monopoliyasini keltirib chiqardi. Iqtisodiyot iste'mol uchun emas, davlat hukumronligi uchun xizmat qiladigan iqtisodiyotga aylandi.

Iqtisodiyotning bunday tipi aholining ehtiyojlarini to'laroq qondirishga emas, balki o'z xalqi ustidan hukumronligini o'tkazayotgan ma'muriy - buyruqbozlikka asoslangan davlatning faoliyatini ushlab turish uchun yo'naltirilgan. Uning ustiga aholining asosiy qismining ehtiyojlarini qondirish kelajakda foydalanish lozim bo'lgan boy tabiiy

resurslarni sotish, ishlab chiqarish omillaridan nomuqobil foydalanish yo'li bilan amalga oshirilgan. Oddiy qilib aytganda, resurslarni talon – taroj qilishga, ulardan vahshiyona foydalanishga yo'l qo'yilgan. Iqtisodiy fanda yangi liberal yo'nalishining atoqli vakili Lyudvig fon Mizes qayd qilib o'tganidek „... bitta boshqaruvchi (ya'ni davlat – izoh muallifniki) amal qiladigan sotsialistik jamiyatda ishlab chiqarish omillarining narxi ham yo'q, iqtisodiy hisob kitobi ham yo'q. Kapitalistik jamiyatda tadbirkorni ishlab chiqarish omili o'z narxi orqali ogohlantiradi: “Menga tegma, men boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallanganman”. Sotsializm da bu omillar saqov”. (Mizes L. Byurokratiya. Zaplanirovanniy xaos. Antikapitalisticheskaya mentalnost. M., 1993. s.30).

Xo'jalik hayotining barcha tomonlarini umumiy rejalashtirishga asoslangan jamiyatda ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga, ish sifatini yaxshilashga, tovarlar assortimentini kengaytirishga, xarajatlarni kamaytirishga, FTT yutuqlarini tadbiq etishga, o'z malakasini oshirishga qiziqishi bo'lmaydi. Ayniqsa resurslarning bir markazdan taqsimlanishi, qat'iy belgilangan ish haqi, narxining davlat tomonidan o'rnatilishi bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan iqtisodiy taraqqiyotga to'siq bo'ldi.

Sobiq ittifoqda olib borilgan xato iqtisodiy siyosat, iqtisodiyot tuzilmasiga bo'lgan noto'g'ri yondashuv O'rta Osiyo respublikalari aholisi turmush sharoitining yomonlashuviga, mazkur hududning hom ashyo bazasiga aylanishiga olib keldi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimov mamlakatda ushbu rejali tizim keltirib chiqargan salbiy oqibatlarni o'z asarlarida tahlil qilib, ko'rsatib berdi. Ular umumiy tarzda quyidagicha tafsivlanadi:

- markazga qaram bo'lgan bir yoqlama rivojlangan iqtisodiyotning yuzaga kelishi;
- eng muhim iste'mol tovarlarning (masalan, un, shakar, go'sht, sut) chetdan keltirilishi;
- xom ashyolarni qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarishning juda past darajasi;
- iste'molchilarning tovarlarni tanlov huquqining yo'qligi;
- O'zbekistonda etishtirilgan paxta, qazib olingan oltin va boshqa qimmatbaho metallarni jahon bozorida sotishdan tushgan foyda uning xazinasiga kelib tushmasligi;
- moliya – pul tizimining ishdan chiqishi;

- mineral qazilma boyliklarning asossiz ishlab chiqarilishi va ichkariga tashib ketilishi;
- shahar va qishloq aholisi turmush darajasidagi farqning ortib borishi;
- ekologik muammoning keskinlashuvi;
- tashqi savdo tuzilmasida xom ashyo hissasining ustunligi.

Bir butun xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan olib qaraganda O'zbekiston rejali iqtisodiyotga asoslangan sobiq ittifoqdan "batamom barbod bo'lgan iqtisodiy, moliyaviy va narx – navo tizimini, o'ta izdan chiqqan boshqaruv mexanizmini va iqtisodiy munosabatlarini meros qilib oldilar"².

Rejali tizim keltirib chiqargan salbiy holatlarni, O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatini har tomonlama, chuqur tahlil qilib, I.Karimov xulosa qiladi: "O'zbekiston o'tmishning og'ir oqibatlarini bartaraf etishga, tanglikdan chiqib olishga, iqtisodiy mustaqillikka erishib, rivojlangan mamlakatlar safiga qo'shilishiga imkon beradigan etarli kuch qudratga ega"³. Prezident O'zbekiston bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish orqali bunday imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishi mumkin ekanligini ham ko'rsatib berdi.

I.Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi

Bozor iqtisodiyoti umumbashariy tizim bo'lganidan, ko'pchilik mamlakatlar qatorida O'zbekiston ham bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lini tanladi. Prezident Islom Karimov so'zi bilan aytganda: "Bozorga o'tish muqarrar. Bu – davr amri, ob'ektiv reallikdir. Ayni vaqtda bozor faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar farovonligining sifat jihatidan tubdan yuqori darajasiga erishish uslubi va vositasidir"⁴. Bozor munosabatlarigina xalq farovonligi uning turmush darajasini o'stirish, respublikada mavjud juda katta imkoniyatlardan to'la – to'kis foydalanishni ta'minlashi mumkin.

J.M. Keyns o'zining "Umumiy nazariyasida" iqtisodchilar va siyosiy arboblarning g'oyalarining ahamiyati va ta'siri to'g'risida to'xtalib, haqiqatda dunyo ular bilan boshqarilib turadi, deb yozgan edi. I.Karimovning bozor munosabatlari to'g'risidagi nazariy qarashlari, O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi naqadar to'g'ri ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib berdi, O'zbekistonning bozor

² I.Karimov. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1999, 78 бет

³ I.Karimov. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1999, 95 бет

⁴ I.Karimov Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1999, 39 бет

iqtisodiyotiga o'tishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.

I.Karimovning O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi bozor iqtisodiyotiga o'tishning ham umumiy tomonlarini, ham O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning (ayniqsa rejali iqtisodiyotdan) umumiy tomonlarini tahlil qilgach, I.Karimov mamlakatda bozor munosabatlarini shakllantirish va ularni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan umumiy jihatlarni ko'rsatib berdi. Ular jumlasiga kiritish mumkin:

- davlat mulkini xususiylashtirish;
- har xil mulk shakllarini shakllantirish;
- ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish;
- raqobat muhitini yaratish;
- erkin xo'jalik yuritishni ta'minlash;
- mulkdorlar sinfini shakllantirish;
- narxning erkin shakllanish mexanizmini yaratish;
- resurslarning erkin oqib yurishiga sharoit yaratish;
- davlatning iqtisodiyotdagi monopol mavqeini tugatish.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning umumiy jihatlari asta-sekin shakllantirib va rivojlantirib boriladi.

Shu bilan birga I.Karimov O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos "O'zbek modeli"ni ishlab chiqdi. "Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz, - deb yozadi I.Karimov, - Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf – odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, iqtisodiyotni biryoqlama beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi"⁵. Mazkur model O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lini, mamlakatning taraqqiyot yo'lini belgilab beradi. Bu yo'l uch tarkibiy qismdan iborat:

- ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining tavsifi;
- qat'iy markazlashtirilgan ma'muriy buyruqbozlik tizimidan xo'jalik yuritishning bozor munosabatlariga asoslangan yo'lga o'tishning eng muhim printsiplari;
- iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tanglikdan chiqib olishning, barqarorlikni va muhim ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashning aniq yo'nalishlari.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishida o'z yo'lidan

⁵ И.Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1998, 101 бет

izchillik bilan borishi mamlakatda aholi farovonligini oshirishga, barqaror iqtisodiy o'sishga, to'la ish bilan bandlikni ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etishga ishonchli asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston tanlagan yo'l - "o'zbek modeli" hayot sinovlaridan o'tgan, o'zini oqlagan model hisoblanadi. "Bugun uni xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, jahonning ko'pgina mamlakatlari tan olmoqda. Eng asosiysi – hayotning o'zi uni tasdiqlamoqda"⁶.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan kontseptsiya O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lini, mamlakatning taraqqiyot yo'nalishini belgilab beruvchi keng qamrovli, zamon talabiga javob beradigan, ilmiy asoslangan kontseptsiyadir.

I.Karimovning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasida iqtisodiy islohotlar strategiyasi.

I.Karimovning O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasida iqtisodiy islohotlar strategiyasi ko'rsatib, iqtisodiyotni isloh qilishda strategik maqsadlar belgilab berildi. Ular umumiy tarzda quyidagicha tavsiflanadi.

1. ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma – bosqich shakllantirish;
2. ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish;
3. erkin iqtisodiy faoliyat yuritish, unga davlatning bevosita aralashuvidan voz kechish;
4. iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturali o'zgarishlar qilish;
5. kishilarda yangicha fikrlashni shakllantirish.

Strategik maqsadlarni izchillik bilan amalga oshirish islohotlarning har bir bosqichidagi aniq vazifalarni, ularni hal qilish yo'llarini belgilab olish zarurligini keltirib chiqaradi.

Birinchi bosqichda, I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, ikkita muhim vazifani birdaniga hal qilishga to'g'ri keldi:

– totalitar tizimning og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

⁶ И.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т.: "Ўзбекистон 1997, 188-189 бетлар."

– respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizini shakllantirish.⁷

Ushbu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari aniqlab berildi.

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy – huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy - joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Birinchi bosqichda I.Karimov ko'rsatib bergan ushbu muhim yo'nalishlardagi vazifalar sifatli bajarildi. Mazkur bosqichda bozor iqtisodiy munosabatlarini shakllantirishning huquqiy negizi yaratildi, turli sohalarida har xil mulk shakllari shakllantirildi, kichik xususiylashtirish amalda tugatildi, narxlar erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy qirralari shakllantirildi, iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi.

Mamlakatda iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida iqtisodiy va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar islohotlarning ikkinchi sifat bosqichiga o'tish uchun mustahkam shart – sharoit yaratdi. Shu bilan birga islohotlarning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning asosiy maqsad va vazifalarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda I.A.Karimovning “O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida” asarida asosiy maqsad qilib qo'yilgan vazifalar, xususan, xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, milliy valyutani mustahkamlash, iqtisodiyot strukturasi tubdan o'zgartirish chora – tadbirlari amalga oshirildi.

Mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy taraqqiyotida erishilgan yutuqlar o'z o'zicha, osonlik bilan qo'lga kiritilgani yo'q. Ular mamlakatning barcha sohalarini tubdan isloh qilish va yangilash bo'yicha amalga oshirilgan ko'p yillik mashaqatli va murakkab ishlarning mantiqiy natijasi, iqtisodiyotni izchil va barqaror rivojlantirishning amaliy namoyoni. Ularni raqamlar bilan ifodalasak, solishtirma narxlarda olib qaraganda, 2000 yilga nisbatan 2006 yilda iqtisodiy o'sish 45 foizni tashkil etdi,

7 И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 19 бет

bunda sanoat ishlab chiqarishi 1,6 marta, qishloq xo'jaligi 1,5 barobar, tashqi savdo aylanmasi 1,7 marta, eksport hajmi 1,9, real ish haqi esa 4 marta oshdi.

Shunisi diqqatga sazovarki, iqtisodiyotning yuqori sur'atlar bilan o'sishi an'anaviy xom ashyo tarmoqlari hisobidan emas, jahon bozoridagi qulay kon'yunktura va ayrim xom ashyo turlari hamda materiallar narxining yuqoriligi hisobidan emas, balki birinchi navbatda raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hamda zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirishni belgilab beradigan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar evaziga ta'minlandi. Masalan, 2006 yil sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000 yildagi 14,2 foiz o'rniga 22,1 foizni, xizmat ko'rsatish sohasining ulushi 39,5 foizni tashkil etdi. Qishloq xo'jaligida esa bu ko'rsatkich 32 foizdan 24 foizga tushdi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, iqtisodiy islohotlar strategiyasi, ya'ni uzoq istiqbolli maqsadlarning amalga oshirilishi joriy vazifalarning sifatli bajarilishini ta'minlabgina qolmay, balki strategik maqsadlarning mohiyatini ifodalovchi pirovard maqsad – aholining farovonligini oshirishga qaratilgan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining shakllanishini ham ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili

I.Karimov o'zining bozor iqtisodiyotiga o'tish kontsentsiyasida qayd qilib o'tganlaridek, Sharqda "...bozor sharoitida rivojlanish juda uzoq vaqt davom etgan bo'lib... bu erda bozor sharoitida rivojlanishning o'z tarixiy tajribasi mavjud..."⁸. Muallif o'tgan tarixiy tajribaga, hozirgi kun amaliyotiga asoslanib bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyilini ishlab chiqdi. Mazkur tamoyil O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Birinchi tamoyil – **iqtisodiyotning siyosatdan ustun bo'lishi**. Rejali iqtisodiyotga asoslangan sobiq ittifoqda "Siyosat iqtisodiyotdan ustun bo'ladi..." degan qoidaga asoslangan bo'lib, iqtisodiy siyosat ham shu asosda olib borilgan. Bunday iqtisodiyot davlat manfaatlariga bo'ysuntirilgan, uning hayot faoliyatini ushlab turish uchun xizmat qilgan. Prezident Islom Karimov "iqtisodiyot" va "siyosat" tushunchalarining o'ziga hos tomonlarini, ularning har biri o'z

⁸ И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.; "Ўзбекистон" 1999, 94 бет

qonunlari asosida rivojlanishini chuqur tahlil qilib, ular o'rtasidagi nisbatda iqtisodiyotning ustunlik qilishini ko'rsatib berdi. I.Karimov qayd qilib o'tganlaridek, iqtisodiyot siyosiy manfaatlarga bo'ysundirilgan joylarda bunday iqtisodiyotning butunlay barbod bo'lishi, aholining turmush sharoiti pasayib, ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi kelib chiqayotgan bo'lsa, "Aksincha iqtisodiy islohotlar izchilik bilan amalga oshirilyotgan joylarda demokratik va siyosiy islohotlar uchun mustahkam moddiy negiz yaratilmoqda"⁹.

Ikkinchi tamoyil – **davlat bosh islohotchi bo'lishi**. I.Karimov o'zining "O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li", "Jaxon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" asarlarida davlat o'z mavqeiga ko'ra hamma davrlarda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir o'tkazib kelgan, tom ma'noda o'zini - o'zi tartibga solib turadigan, takomillashgan bozor munosabatlari amal qilmasligini ko'rsatib o'tadi. Ayniqsa, eski tizim tugatilgan, yangi tizim hali to'liq shakllanmagan jamiyatda davlat bosh islohotchi bo'lishi shart, "iqtisodiyotni boshqarishni qo'ldan chiqarib yuborish", uning taraqqiyotini o'z holiga tashlab qo'yish mumkin emas.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish va uning rivojlanishi davrida davlat bir qator vazifalarni bajaradi, shu jumladan ijtimoiy tovarlarni ishlab chiqarish, aholini ijtimoiy himoya qilishning samarali va aniq tizimini yaratish, ekologik muvozanatni ta'minlash, ishbilarmonlik tuzilmalari qaror topishi va rivojlanishiga ko'maklashish, aniq maqsadga qaratilgan tuzilma siyosatini amalga oshirish. Bular davlat bosh islohotchi bulishi, islohotlarning izchillik bilan amalga oshirilishida uning muhim rol o'ynashi lozimligini ko'rsatib beradi.

Uchinchi tamoyil – **qonunlar ustivorligi**. Bozor iqtisodiyotiga o'tish va uning rivojlanishini ta'minlash uchun muayyan tartibda qonunlarni ishlab chiqarish, ularga amal qilish lozim. Dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan xo'jalik yuritish tegishli xuquqiy normalar va qoidalar asosida amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyotining rejali iqtisodiyotdan asosiy farqlaridan biri shunda. Bozor iqtisodiyoti muayyan qonun qoidalar doirasida amal qiladi. Shu bois xo'jalik yurutuvchi sub'ektlarning hatti-harakatini tartibga solib turuvchi qonunlarning sifatli, barqaror bo'lishi, ularni amalga oshirishning puxta mexanizimining mavjudligi – "iqtisodiy islohotlar yo'lidan muvofaqqiyatli olg'a borishning zarur shartidir"⁷.

Demak, iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish

⁹ И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.; "Ўзбекистон". 1999, 103бет

qonunlarining ustivorligiga suyanadi, ya'ni qonun oldida hamma barobar, barcha iqtisodiy munosabatlar qonun bilan tartibga solinib turiladi. "Qonun ustivorligini ta'minlash, -deb yozadi I. Karimov, – shaxs, oila, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlari muhofazasini kuchaytirish, aholining huquqiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish, fuqorolarni qonunga bo'ysinish va hurmat ruhida tarbiyalash – bu rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan chinnakkam demokratik, huquqiy davlat va erkin fuqorolik jamiyati qurishning nafaqat maqsadi, balki uning vositasi, eng muhim sharti hisoblanadi" ¹⁰.

To'rtinchi tamoyil – **kuchli ijtimoiy siyosat**. Bozor munosabatlarini shakllantirib borish bilan birga aholini ijtimoiy ximoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bunday chora-tadbirlar bozor munosabatlarini shakllantirib va rivojlantirib borish uchun kafolat bo'lib xizmat qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida uning sub'ektlarining faol faoliyat yuritishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun ham bozor tomon harakat qilgan sari ijtimoiy siyosatning ustivor jihatlari, aholini ijtimoiy himoya qilish choralari o'zgarib, takomillashtirib boriladi. "Islohotlarining turli bosqichlariga ijtimoiy siyosatning o'ziga hos qoidalari mos keladi" ¹¹.

Bozor munosabatlarini vujudga keltirishning dstlabki bosqichida umumiy ish haqini oshirish(pulning qadrsizlanishiga qarab) aholini eng kam daromadli tabaqalariga amaliy yordam ko'rsatish, hayotiy zarur oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi pasayishiga yo'l qo'ymaslik, ishsizlikning keskin ko'payib ketishining oldini olish, vaqtincha ish bilan ta'minlanmagan kishilarga ijtimoiy yordam berish va boshqa ijtimoiy himoya choralari ko'riladi va amalga oshiriladi.

Aholini ijtimoiy himoya qilish keyinchalik takomillashtirilib, o'zgarib borayotgan sharoitga moslashtirib olib borildi. Endi ijtimoiy himoya chora – tadbirlari butun aholiga emas, balki adresli tarzda, faqat shunday himoyaga muxtoj bo'lganlarga nisbatan qo'llaniladi. Ijtimoiy himoya tizimi "bir tekschilik va tayyorga ayyorlik kayfiyatlarini tugatishga qaratilgan bo'lishi kerak". Bunda mehnatga layoqatli kishilarning pisixologiyasini o'zgartirish zarur. Ular ijtimoiy himoyalanishning passiv ob'ektidan o'z taqdirining faol egalariga, o'zlarining ijtimoiy farovonligi uchun mas'ul bo'lgan shaxslarga aylanishi lozim.

Mamlakatda aholini ijtimoiy himoya qilishning barcha yo'nalishlari,

¹⁰ И. Каримов. Ўзбекистон овози. 2001-йил, 30-август.

¹¹И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.; "Ўзбекистон" 1999, 131 бет

shu jumladan, bandlikni taminlash bo'yicha kerakli choralar samarali qo'llanib kelinmoqda. I.Karimov takidlab o'tganlaridek, "Samarali ijtimoiy siyosatni iqtisodiyotni barqarorlashtirish, tarkibiy o'zgarishlar, bozor munosabatlarini bosqichma – bosqich joriy etish chora-tadbirlari bilan uyg'unlashtirib amalga oshirib borgan taqdirdagina ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etish mumkin" ¹².

Beshinchi tamoil – **bozor iqtisodiyotiga bosqichmabosqich o'tish**. Bir markazdan boshqariladigan rejali iqtisodiyot bilan bozor iqtisodiyoti bir – biri bilan chiqisha olmaydigan, bir – biriga qarama – qarshi iqtisodiyot hisoblanadi. Rejali iqtisodiyot zaminida bozor iqtisodiyoti kelib chiqmaydi. Shu bois markazlashtirilgan xo'jalik yuritish usulidan "bozor iqtisodiyotiga o'tish – bu mavjud xo'jalik yuritish usulini yangilash yokitakomillashtirish emas, balki tamoman yangicha xo'jalik yuritish tizimini joriy etishdir. Bu bir sifat holatidan ikkinchisiga o'tishdir" ¹³.

Demak, bozor iqtisodiyotiga o'tish iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy va barcha boshqa saholarda tubdan yangi sifat o'zgarishlarni keltirib chiqarishni taqozo etadi. Shu bilan birga kishilarning tafakkurini, odat tusiga aylangan qoidalarini o'zgartirish, ularda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash zarur. Bunday qiyin, murakkab vazifalarni bajarish muayyan vaqtni talab etadi. Bular bozor iqtisodiyotiga bosqichma – bosqich, evalyutsion yo'li bilan o'tish to'g'risidagi Prezident I.Karimov g'oyalarining naqadar to'g'ri ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib shuni ta'kitlab o'tish kerakki, mashhur besh tamoyil ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tomon yildan-yilga ilgarilab borgan sari o'zini amalda oqlab, naqadar to'g'ri va puxta ekanini isbotlabgina qolmay, balki hozirgi kunda "dunyoda avj olib borayotgan moliyaviy va iqtisodiy inqiroz sharoitida o'zining dolzarbligi va hayotiligini yana bir bor ko'rsatmoqda" ¹⁴.

¹²И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон" 1999, 141 бет

¹³И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон" 1999, 119 бет

¹⁴И. Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1999, 119бет

¹⁴ И. Каримов. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари. Т.: "Ўзбекистон", 2009, 13 бет

MUNDARIJA

1 – mavzu. Marjinalizm va yangi klassik vaziyat.....	3
2 – mavzu. Keynschilik va yangi keynschilik.....	19
3 – mavzu. Monetarizm.....	36
4 – mavzu. Institutsionalizm.....	45
5 – mavzu. Neoliberalizm va ijtimoiy bozor xo'jaligi.....	56
6 – mavzu. Iqtisodiy o'sish nazariyalari va modellari.....	68
7 – mavzu. Xalqaro savdo nazariyalari	83
8 – mavzu. Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish ta'limotlari	100

Islomov Abdulin Abdullaevich
Egamov Eson Egamovich

ZAMONAVIY IQTISODIY
TA'LIMOTLAR
(ma'ruzalar matni)

700084, Toshkent, Kichik xalqa yo'li ko'chasi, 7-uy